Enriqueta Pons Brun

Revista d'Arqueologia de Ponent
nº 23 2013
Pàgs. 365-383
Universitat de Lleida
ISSN: 1131-883-X
www.rap.cat

El fenomen hallstàttic i la influència dels camps d'urnes en la protohistòria catalana segons J. Maluquer de Motes: orígens i evolució

Introducció

Maluquer fou un dels professors i mestres que vaig tenir a la Universitat de Barcelona, els anys 1968-1973, i a més va ser el director de les tesis de llicenciatura (1974) i de doctorat (1982), però no vaig arribar a excavar mai amb ell. Vull agrair i aprofitar aquesta oportunitat que em dóna la Universitat de Lleida de poder presentar i contrastar, gràcies al canvi generacional que s'estava produint, l'evolució dels corrents històrics sobre unes poblacions migratòries procedents del centre d'Europa que van establir-se a Catalunya a les darreries del II mil·lenni (entre el 1200 i el 900 aC) i que el professor Joan Maluquer de Motes va desenvolupar a la dècada dels anys quaranta del segle xx.

A Maluquer se li reconeix haver estat un arqueòleg de camp —destaquen sobretot els seus treballs i resultats estratigràfics de Cortes de Navarra i de la Pedrera, i que en ambdós casos van significar una autèntica novetat revolucionària a la península—; en el camp acadèmic i durant la seva llarga vida professional va manifestar unes postures poc estructuralistes i sistemàtiques i a vegades confuses i divergents. També va manifestar grans passions sobre la recerca de la seva època, especialment pel que fa a les poblacions migratòries i incineradores —el fenomen dels camps d'urnes (=*Urnenfelderkultur*)—, a les quals va dedicar un dels primers treballs i una bona part de la seva vida. Amb el tema de la civilització dels camps d'urnes d'origen indoeuropeu, Maluquer recull l'herència del seu mestre i pare de l'Escola Catalana d'Arqueologia Bosch Gimpera;[1] en aquests sobresurten els corrents migratoris de poblacions incineradores, de caire invasor, que no vol dir bel·ligerants, de procedència centreeuropea i anomenades indiscriminadament *celtes*, *hallstàttiques* o de *camps d'urnes*. La seva principal obra sobre aquesta qüestió fou "Las culturas hallstátticas en Cataluña" (Maluquer 1945-1946), la qual vint-i-cinc anys després va ser encara un referent important per a moltes tesis catalanes, ja que la seva exposició, en contrast amb el substrat anterior, va suposar una autèntica revolució sobre el canvi històric que va produir l'arribada de poblacions foranes, de costums, modes i rituals desconeguts, entremig de les quals va tenir lloc la introducció de la siderúrgia.

Però la situació de l'arqueologia catalana després de la guerra es va caracteritzar pel lideratge científic i sobretot per les novetats i troballes arqueològiques, aquestes molt escasses i esporàdiques fins als anys

1. Maluquer és considerat l'últim deixeble real de Bosch Gimpera. Fou estudiant els anys 1933-1937 a la Universitat de Barcelona.

setanta, quan una nova generació d'arqueòlegs es varen apartar dels professors tradicionals i començaren a realitzar estudis regionals.[2] L'any 1963, Maluquer publica "El desarrollo de la 1ª Edad del Hierro" i encara ens parla del pas d'una etapa eneolítica a l'edat del ferro a causa de les invasions indoeuropees i el gran canvi cultural que es va produir, però s'ha de tenir en compte que els coneixements d'aleshores sobre l'edat del bronze eren precaris, aquesta etapa era incerta per a Tarradell (1962) o desconeguda (Pons 2000: 113-115; 2007: 9-11), cosa que encara no hem superat malgrat els avantatges de què disposem actualment.

Fa pocs anys, Lopez-Cachero i Pons (2008) aprofitant el dossier del número 18 de la revista *Cypsela* que versava sobre el Temps a la Prehistòria van intentar fer un estudi sintètic sobre la periodització del bronze final al ferro inicial a Catalunya, passant per alguns corrents encara vigents en l'actualitat: el corrent de les poblacions invasores, el model aculturador basat en els contactes comercials i la formació de grups culturals. Farem un repàs d'aquesta síntesi partint de les tesis del professor Maluquer.

El corrent històric de les poblacions invasores i la qüestió ètnica

Bosch Gimpera va ser l'introductor dels primers assajos sobre la periodització de la protohistòria a Catalunya de manera interpretativa. En la dècada dels anys trenta del segle xx (1932, 1936 i 1939) destaca una teoria sobre la mobilitat de grans grups humans, de tipus migratori i invasor, procedents del centre i est d'Europa i de caràcter cèltic o hallstàttic (del topònim Hallstatt, un jaciment d'Àustria). Juntament amb Kraft ja havien desenvolupat la idea d'un ampli moviment de pobles que partiren de l'Europa central i es dirigiren cap a les costes mediterrànies, on van integrar-se amb les poblacions autòctones, idea presa per diversos autors francesos (Bosch, Kraft 1928; Dechelette 1908; Hubert 1932).

Amb aquest nou corrent, demostrat per la presència d'objectes i estructures funeràries desconeguts que es documenten a partir de nous jaciments —poblats, necròpolis, dipòsits metàl·lics— i que s'estenen en gran part del territori català, Bosch observa un profund canvi de forma de vida totalment diferent del substrat anterior, aquest molt mal conegut.[3] Aquests nous esdeveniments migratoris que es van produir cap a l'any 1000 aC (segons Bosch 1932: 457) o el 900 aC (segons Bosch 1939) marcarien el començament de l'edat del ferro, caracteritzat fonamentalment pel ritus funerari de la incineració i per la presència de noves formes ceràmiques i molt decorades en què destaca la decoració d'acanalats, la d'incisions i en alguns casos l'excisió.[4]

Durant els anys anteriors a la Guerra Civil Espanyola, els de la guerra i principis de la postguerra aquest corrent de poblacions invasores esdevé una qüestió ètnica molt discutida entre un professor exiliat, Bosch Gimpera, i uns aprofitats vencedors com Almagro Basch (1953), els quals plantegen moltes contradiccions sobre les nomenclatures i les diferents mobilitats humanes (Gracia, Fullola, Vilanova 2002; López Cachero, Pons 2008). El model de Bosch Gimpera va influir en molts investigadors de la primera meitat del segle xx com Serra Ràfols (1930) i es mantingué vigent gràcies als seus deixebles Pericot (1950) i Maluquer de Motes (1945-1946), disposats a seguir les passes del seu mestre, però amb la idea de transformar i renovar els diferents mots utilitzats per definir les cultures de l'eneolític i l'edat del bronze; de millorar el mètode arqueològic-estratigràfic, i de formar escola per mitjà d'una didàctica més oberta a l'alumnat universitari. En una carta que Bosch Gimpera escriu a Lluís Pericot l'any 1947 (Gracia, Fullola, Vilanova 2002, carta 114: 246), li comenta que Maluquer li ha enviat la seva tesi doctoral, presentada a Madrid l'any 1945 amb el títol "Las invasiones europeas en el nordeste de España durante la Edad del Bronce y Primera Edad del Hierro". Diu que li ho agraeix perquè hi ha molta documentació nova que li ha servit de molt; això no obstant, discrepa de la cronologia sobre l'arribada de la cultura hallstàttica, que Maluquer data en una època molt recent (vers el 800 aC). Les urnes més antigues de Terrassa les inclou dins de l'edat del ferro (Hallstatt C), mentre que l'opinió de Bosch Gimpera era d'una cronologia més antiga i que relacionava amb onades avanteres, i dins l'edat del bronze (Hallstatt B). Resulta simptomàtic que en el mateix any de la lectura de la seva tesi, Maluquer publiqui una part d'aquesta amb un altre nom, "Las culturas hallstátticas en Cataluña", reconeixent l'arribada i penetració de diferents onades d'ètnies, de cultures, costums i procedències diverses. Evita utilitzar el terme "invasió" que considera complex i difícil de precisar, i utilitza els termes *hallstàttic* o de *camps d'urnes* sense discriminació, encara que l'ús d'aquest últim es refereix a la definició estricta del terme per a les necròpolis d'incineració, i no com a població. Aquesta confusió de termes ètnics —*hallstàttics*, *camps d'urnes*, *indoeuropeus*— perdura a Catalunya i a la resta d'Espanya més enllà dels anys seixanta (Palol 1958; Tarradell 1962; 1965; Oliva, Riuró 1968; etc.). Caldria preguntar-se quina fou la causa que va motivar que els nostres investigadors dels anys trenta-seixanta del segle xx defensessin escarrassadament la idea d'onades invasores —avançades

2. Per saber més sobre aquesta polèmica originada en la postguerra civil espanyola és molt interessant llegir la correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974) (Gracia, Fullola, Vilanova 2002).

3. L'eneolític i l'edat del bronze a Catalunya es definiren amb diferents mots que no tenien res a veure amb les zones frontereres veïnes del sud de França: influències de la cultura d'Almeria amb arrels neolítiques (Bosch 1915-1920c: 677 i ss.; 1926); la cultura pirinenca amb arrels megalítiques (Bosch 1926: 6-11) o la cultura de les coves que perduraren fins a la iberització (Bosch 1915-1920a: 527; 1915-1920b: 588).

4. Aquests nous elements culturals són observats a l'Europa occidental a les darreries de l'edat del bronze, corrents que es mantenen encara avui dia, amb el concepte *camps d'urnes*, malgrat el seu rebuig. En canvi, a l'edat del ferro inicial mantenen l'etiqueta cultural de *Hallstatt antic* 700-600, quan aquesta fase està clarament relacionada amb les primeres presències d'objectes de ferro.

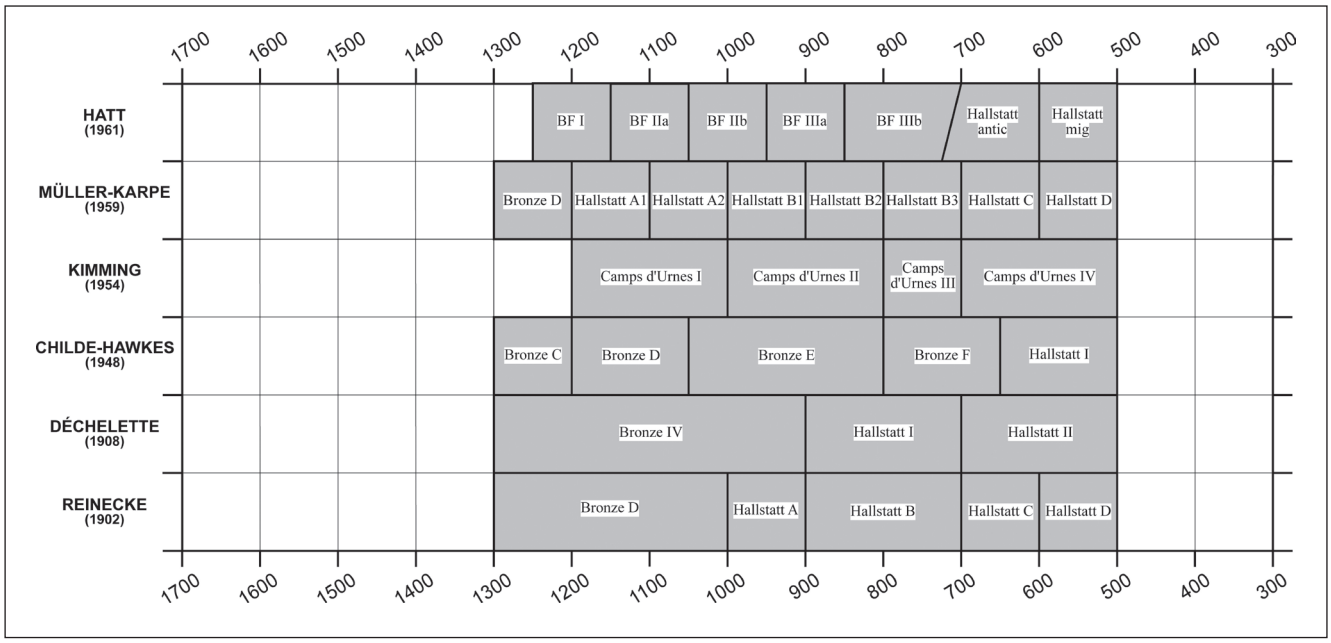

Figura 1. Esquema de les cronologies europees del bronze final i la primera edat del ferro (Font López-Cachero, Pons 2008, fig. 1; tret de Guilaine 1972 i Ruíz Zapatero 1985).

pioneres, mobilitats humanes més o menys nombroses d'Europa central vers l'Atlàntic i el Mediterrani—, una teoria totalment descartada en l'actualitat atesa la poca bel·ligerància que es documenta a Catalunya, a diferència del que podem constatar a les zones de l'Atlàntic (on s'han documentat nombrosos dipòsits amb armament de bronze),[5] o enmig del centre europeu en la mateixa zona d'influència hallstàttica. És evident la preocupació dels professors Maluquer i Tarradell per entendre o explicar de quina manera podien incidir els camps d'urnes —poblacions considerades avui dia no bel·ligerants— amb el complicat substrat anterior basat especialment en jaciments cavernícoles (Pons 2003: 112-113).[6]

Ja a l'any 1949, en el Primer Congrés Nacional d'Arqueologia, celebrat a Almeria, va haver-hi una comissió especial formada per Maluquer, Tarradell, Pericot, Viana i del Castillo, suposem que amb la mirada de Bosch Gimpera, amb l'encàrrec de realitzar un projecte de periodització de l'edat del bronze i amb la finalitat d'unificar les variades nomenclatures utilitzades pels diferents autors i ajustar-les amb les recerques anàlogues d'Europa (figura 1). En aquesta cimera s'unifica l'eneolític amb el bronze antic, i l'edat del bronze queda dividida en les tres etapes clàssiques, de les quals el bronze III fou l'última etapa que englobaria els contactes europeus que predeien les *noves invasions migratòries* (Maluquer 1949). Aquesta sistematització fou la més adequada de les que es van fer en aquella època i va servir per posar-se d'acord per tenir una visió homogènia i sintètica amb la península. Les anomenades invasions indoeuropees quedaven fora de l'edat del bronze, però ja marcaven un període situat entre l'edat del bronze i la del ferro; podríem dir que la reunió va servir de preludi per situar aquestes innovacions dins un període de transició (Pons 1984), ja que les "suposades invasions" juntament amb les noves troballes indicaven una durada de tres-cents anys, un temps massa llarg per poder enquibir-lo fàcilment en la sistematització espanyola.

A les dècades dels anys quaranta-cinquanta del segle xx els treballs se centren a homogeneïtzar el substrat previ a l'arribada dels grups incineradors. En aquesta època Maluquer admet relacions importants vingudes de l'altre cantó dels Pirineus molt abans dels camps d'urnes. Ja des del bronze antic i fins al bronze final destacava per tot Catalunya i per la conca de l'Ebre un recipient ceràmic amb una protuberància dita "apèndix de botó" i que fou utilitzat com un objecte-tipus de l'assentament de la Polada, motiu que es desenvolupà en la cultura de Terramara, on s'observa una gran concentració d'aquests recipients. Això va fer que Maluquer llencés la teoria d'una unitat cultural en un territori que abastava el nord d'Itàlia, el sud de França i el nord-est de la península Ibèrica (en la línia de Laviosa Zambotti 1939-1940) (Maluquer 1942).

En aquest ambient cultural, Maluquer aplicà per tot Catalunya l'entrada invasora dels grups incineradors, anomenats *hallstàttics*, i per tant amb una cronologia recent (a partir del 800-750 ane) i dins l'edat del ferro. Prou que veu diferències temporals entre jaciments amb o sense objectes de ferro, per això parla de dues onades diferents, la dels agricultors, que s'establiran a la costa central i les planes de l'interior (Grup de Terrassa), i una mica més tard la dels ramaders (grup Agullana-el Molar), procedents del sud-oest de

5. Milcent 2012.

6. Aquí ens trobem amb un tema qüestionable que requereix un estudi crític i de consens sobre les causes primeres que van originar els grans trasbalsaments europeus de les darreries de l'edat del bronze.

Suïssa i el nord-oest d'Itàlia, que s'assentaran a les zones muntanyoses de Girona, centre de Catalunya i Tarragona (1945-1946). Veiem aquí l'ús de poblacions migratòries definides per una base econòmica, molt present en les xerrades de Maluquer. A posteriori els grups que es van transformant coneixeran la metal·lúrgia del ferro i evolucionaran de manera diferent: el primer grup, format per les poblacions agrícoles, s'establirà al llarg del litoral català, mentre que el segon, el grup ramader, s'expandirà per les zones muntanyenques i l'interior fins al començament del procés d'iberització, cap al 500 aC (López-Cachero, Pons 2008). Tot i que aquest confús paràgraf conclou la tesi del doctor Maluquer, podem dir que fou una de les primeres exposicions científiques d'aquella època i que va resultar una autèntica revolució en el camp de la interpretació històrica i en la lluita per situar en el temps els nous esdeveniments històrics. Recordem que els anys quaranta-cinquanta tenen lloc els descobriments de les extenses necròpolis de Mailhac-Aude (Taffanel 1950-1951) i d'Agullana-Empordà (Maluquer 1945-1946).

Però les cronologies són donades sense cap seqüència estratigràfica i tampoc no hi ha datacions absolutes, per tant les dades sobre datacions cauen pel seu propi pes. El problema no és de Maluquer, encara que essent un dels investigadors principals a Catalunya va organitzar un embolic; la polèmica ve de l'ús del terme *hallstàttic* de manera indiscriminada a la península Ibèrica, utilitzat com a marcador de períodes els quals es comparen amb la sistematització de les edats del bronze i del ferro europeus. Maluquer s'apropa més a la sistematització de Müller-Karpe (1959) que utilitza el terme *Hallstatt A1* a partir del 1200 aC i a la de Reinecke (1902) que introdueix el *Hallstatt A* l'any 1000 aC, els quals coincideixen que és en el Hallstatt C, als voltants del 700 aC, quan es dóna la presència del ferro a França (figura 1). Maluquer el que fa és aplicar el terme *hallstàttic;* per a ell és evident que l'esplendor de Hallstatt es data vers el final del segle VIII aC; però ara sabem que aquesta influència no correspon ni va tenir lloc amb les onades avanteres de les poblacions migratòries i incineradores al NE de la península Ibèrica, perquè aquestes manifestacions es donen tres-cents o quatre-cents anys abans de la presència dels primers ferros importats (Rovira 2001). Tot i això, la tesi de Maluquer va servir també de base per al treball de síntesi del professor Tarradell (1962) sobre "Les arrels de Catalunya", encara que Tarradell va relacionar millor el tema cultural i antropològic amb el de la llengua indoeuropea per explicar els orígens i les procedències de les poblacions migratòries europees (Pons 2003). Maluquer també va ser un referent important i de lectura obligatòria per desenvolupar la nostra tesi doctoral llegida l'any 1982, i d'altres, i va entendre que en aquests treballs era necessari fer una altra sistematització, independent de la dels francesos, relacionada amb els nous grups culturals que s'anaven formant en tot el territori català; en el nostre cas, elaborar les fases de formació de la població emporitana (Pons 1984) (en la d'altres formacions vegeu López-Cachero, Pons 2008).

Maluquer i Cortes de Navarra: un canvi d'orientació en la investigació territorial

En la primera etapa dels anys trenta-quaranta Maluquer fou un jove investigador crític i molt eficient; va ser alumne de Bosch Gimpera, després membre de l'Escola Catalana d'Arqueologia, i més tard, en plena postguerra, realitzà la seva tesi doctoral precisament sobre el tema més candent i complex d'aquella època: com integrar les noves troballes arqueològiques —interpretades com l'arribada de noves poblacions migratòries i innovadores, coneixedores de les tècniques metal·lúrgiques, d'origen centre-indoeuropeu— amb el complex mosaic cultural de les poblacions autòctones ancorades des del neolític. En aquest ambient els anys cinquanta va ocupar la càtedra de Salamanca (anys 1949-1959), i en aquesta trajectòria va haver un canvi d'orientació en la seva investigació territorial —destaquen en aquesta etapa, entre d'altres, els treballs de l'Alto de la Cruz de Cortes de Navarra.

L'excavació d'Alto de la Cruz va ser un dels grans projectes de Maluquer, mentre fou catedràtic de la Universitat de Salamanca. La relació amb Blas de Taracena l'introduí en l'arqueologia navarresa i va assumir la direcció de l'Alto de la Cruz l'any 1952 fins al 1960, tasca a la qual dedicà alguns dels treballs més consultats a l'època i actualment encara de consulta obligatòria (Maluquer 1954; 1958). Des del 1952 col·labora en les excavacions i en dos anys d'intervenció arqueològica publica una síntesi sobre els sis anys d'excavacions dels seus predecessors. La seva tasca primerenca sobre el jaciment fou difícil, ja que al cap de poc d'haver intervingut en les excavacions publica un primer volum sobre *Estudio Crítico I* (Maluquer 1954), en el qual es basa fonamentalment en la recollida de dades obtingudes en excavacions antigues. Amb una documentació aliena i un pensament crític s'adonà que era necessari aclarir els diferents períodes i fases cronològiques que suggerien les potents i complexes estratigrafies obtingudes i reflectides clarament en les trinxeres i els talls a l'aire lliure, fruit de les intervencions arqueològiques d'aleshores; encara que les seves interpretacions foren hipotètiques, la seva dèria va ser poder identificar una sèrie de nivells estratigràfics, els quals va relacionar en diferents fases de construcció —*pisos amb diversos nivells d'ocupació*, segons el seu lèxic— amb les seves remodelacions parcials, i això fou un gran avenç en l'arqueologia peninsular; només faltava poder diferenciar els usos dels distints nivells d'ocupació de cada grup estratigràfic, però això encara estava per descobrir. Maluquer va comprendre que el que veia en els talls obtinguts per les cales o trinxeres eren un testimoni directe d'última hora, i per tant susceptible de poder criticar obertament els mètodes viciosos que s'empraven en l'estratigrafia, en què no es tenia en compte els diferents nivells dels estrats, ni gaire cura en l'extracció de materials en els seus nivells corresponents; i va lluitar per ordenar i aclarir la formació i superposició dels estrats i els seus materials, tasca a la qual dedicà nombroses jornades de treball intens. Aquí és on Maluquer va demostrar que era un investigador de camp tenaç, entusiasta, enginyós i admirable.

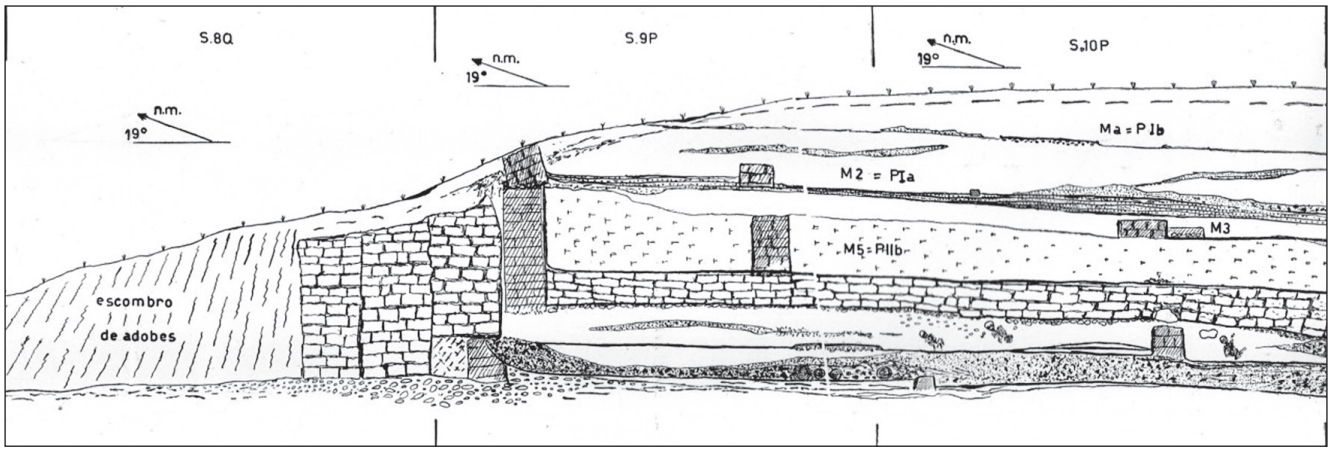

Figura 2. Tall de la part septentrional de la secció I de l'assentament de Cortes de Navarra, que pertany a l'eix menor del poblat i té una llargada de 75,20 m i una fondària mitjana entre 3 i 4 m. Els sectors 8, 9 i 10, de 4 m cadascun, corresponen a les últimes cases del barri superior del poblat adossades a una muralla formada per 3 murs de tovots i que té una amplada de 2,40 m (font: Maluquer 1958, secció I: 48-49).

En enfrontar-se amb l'estudi de l'assentament i de l'experiència presa en la primera síntesi, l'any 1955 decidí comparar i comprovar els estudis de les intervencions antigues realitzant sondejos estratigràfics i analitzant els talls obtinguts de les campanyes anteriors de 1947-1949, dibuixant una part de les seccions (secció I), als quals se sumaren les seccions que es van realitzat en les campanyes de 1956-1957 (amb l'ajut de Sangmeister de l'Institut Arqueològic Alemany) fins a aconseguir un desplegament de 75,20 m lineals —que comprenia tot l'eix menor del poblat, en què cal remarcar l'existència de sis pisos o nivells d'ocupació—, una novetat inimaginable en la investigació prehistòrica després de la guerra civil. Moltes d'aquestes seccions estratigràfiques foren dibuixades més d'un cop, i el mateix pel que fa a la presa de les cotes, per comprovar les precisions de les primeres i oferir uns dibuixos més complets i objectius. Els detalls i els dibuixos són presentats en els *Estudis Crítics II* (Maluquer 1958; Munilla 2000). Els seus estudis al Cerro Alto de la Cruz (Cortes de Navarra) (Maluquer 1954; 1956) i els de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens) (Maluquer, Muñoz, Blasco 1960) van tenir una gran repercussió i van afavorir de bon tros el mètode estratigràfic en l'arqueologia protohistòrica espanyola d'aquella època (figura 2).

Al seu retorn a la Universitat de Barcelona com a catedràtic de prehistòria (anys 1959-1984) va demostrar que havia pres una gran passió sobre l'experiència adquirida, que manifestà físicament a les aules. L'estratigrafia, la sistematització, l'arquitectura i la construcció de l'hàbitat i de les cases foren els principals elements de la seva nova investigació, però sempre anaven o acabaven en un estudi evolutiu i diacrònic fruit dels contactes entre les poblacions d'un territori concret i els nouvinguts, amb aportacions noves i per tant imposades. Els treballs que va publicar sobre el poblat de Cortes de Navarra (1954 i 1958) van suposar l'inici de la sistematització de la seqüència cultural i de poblament de l'àrea de la vall mitjana de l'Ebre, en el període de transició a l'edat del ferro. Això no obstant, en el resum de la seva tesi, anterior als treballs de Cortes de Navarra, ja insinuava certes influències dels camps d'urnes cap a l'Ebre mitjà a través del Segre, i en plena activitat arqueològica sobre l'assentament va insistir en aquests contactes de l'entorn del Segre-Cinca-Ebre.

Si el plantejament tradicional sobre les migracions ultrapirenaiques era vàlid pel cantó dels Pirineus orientals —l'Empordà amb el Rosselló-Llenguadoc occidental—, per a l'oest dels Pirineus aquestes influències vingudes del nord no les va veure gens clares, quasi inexistents, i apostà molt aviat que els contactes "indoeuropeus" hagueren de venir de l'Ebre mitjà i del Segre, o fins i tot dels Pirineus centrals a través dels passos naturals i de les valls salvant en ziga-zagues les dues bandes dels Pirineus, de l'est a l'oest. Aquesta teoria de Maluquer va repercutir força en la meva investigació i m'hi vaig referir en diversos articles defensant la connexió dels dos mars —l'Atlàntic i el Mediterrani— a través dels Pirineus, i vaig concloure que la cadena muntanyenca mai no va ser un impediment per als intercanvis i contactes culturals i humans a les dues bandes (López, Pons 1995; Pons 2011). El mateix Ruiz Zapatero en la seva tesi admet que és difícil establir una periodització de Cortes comparable amb l'Aquitània, tot i que a les conclusions insinua contactes ultrapirinencs per aquesta banda (Ruiz Zapatero 1985, t. II: 855-857, figs. 240 i 241).

També fou Ruiz Zapatero qui va saber recollir molt bé els fruits de les seqüències estratigràfiques, l'evolució cultural, la descripció de les cases i de l'hàbitat i les tipologies del material exhaurit vint-i-cinc anys més tard (1985, tom II), i li hem d'agrair que hagi memoritzat, comparat i sintetitzat les interpretacions i els treballs del professor Maluquer (Ruiz Zapatero 2004: 308-310). Una de les lliçons magistrals de Maluquer, a les classes de la Universitat de Barcelona, era explicar la *casa protohistòrica o preibèrica* i que tenia per model la casa familiar i domèstica de Cortes de Navarra. El tema-lliçó de la *casa ibèrica* —que anava des dels orígens més remots de l'habitatge fins a la transformació, l'organització interna, els agençaments domèstics, els tipus de construcció, en definitiva, la vida i la mort d'una casa ibèrica— havia esdevingut

indispensable per passar els exàmens del professor Maluquer.

Amb els anys, Maluquer es va anar tornant reiteratiu, impositiu, poc estructuralista i quasi terrorista (en el sentit de desordenat); era poc donat a les explicacions de tipus lineal, que eren les habituals en aquella època, i estava més obert a les transversals, avui dia tan de moda; tampoc no va abandonar mai els seus criteris i corrents, que sempre va defensar o estava disposat a trobar-los una raó de ser. Això sí, les classes eren magistrals quan estava de bones, i molt extravagants quan no estava de bon humor. Fou molt genial en idees i interpretacions i gairebé mai no va voler recular dels seus primers raonaments, complicats d'entendre en els moments històrics que vivíem entorn dels anys 1968-1974.

El corrent aculturador i els primers estudis dels grups culturals o arqueològics

La dècada dels anys seixanta no va ser gaire productiva quant a noves síntesis sobre les poblacions incineradores malgrat les recents intervencions arqueològiques importants arreu del territori (la Pedrera, Agullana, etc.). Tampoc no va representar cap canvi el treball de Tarradell (1962) per al tema que ens ocupa. L'any 1963 Maluquer, incorporat plenament a la Universitat de Barcelona (1959-1984), manté les mateixes cronologies tardanes sobre les invasions i sosté que la de les poblacions incineradores va tenir lloc a l'edat del ferro, en un moment en què el món de l'arqueologia de l'oest europeu acceptava la data de les darreries de l'edat del bronze (Guilaine 1972; López-Cachero, Pons 2008). L'aportació més rellevant que féu, al marge del corrent de poblacions invasores, va ser la discussió sobre els conceptes culturals que definien aquest procés i que considerava en algun cas erronis —com ara els termes *hallstàttic* o *cèltic*—, o bé trobava incomplet anomenar aquest període de *camps d'urnes*.

Enmig d'aquests corrents sobre les mobilitzacions migratòries-invasores entretingudes per l'arqueologia catalana presidida de fet per la tríada Bosch Gimpera-Almagro-Maluquer, la presència de poblacions incineradores dóna prioritat a altres corrents favorables a una evolució interna d'aculturació per part d'aquests nouvinguts; aquests són portadors de nous artefactes, coneixedors de noves tècniques metal·lúrgiques, són de costums diferents i que amb els contactes amb els habitants autòctons es produeix un millorament econòmic i un augment de la població, cada vegada més integrada i estable amb el territori. Aquests moviments humans motivats per factors no gaire ben explicats haurien portat tots aquests canvis mitjançant l'intercanvi de productes i d'idees, afectant més o menys les poblacions en formació. Aquesta observació és favorable a la valoració de grups culturals amb trets característics regionals, corrent que es manté actualment; en alguns casos es defensa una continuïtat poblacional en relació amb el substrat anterior, com molt bé pot haver succeït a les terres del Segre-Ebre (Castro 1994; Junyent 2002), i en d'altres es considera que hi ha hagut una total transformació aculturadora amb un trencament del substrat anterior, sobretot a les zones del litoral i prelitoral (Ruiz Zapatero 1995; Pons 2003).

El pioner d'aquest corrent ha estat Vilaseca, el qual va fer un salt qualitatiu en representar el primer estudi regional del fenomen (1947; 1954; Vilaseca, Solé i Mañé 1963), partint de l'evolució interna del material ceràmic de l'entorn de Tarragona. Estableix una sistematització amb relació als seus respectius jaciments de referència, especialment de la Catalunya meridional, que s'inicia a partir de l'any 1000 aC, moment en què tenen lloc les primeres penetracions de poblacions de camps d'urnes per la presència d'un repertori ceràmic nou; en aquesta primera fase la inhumació perdura en un ambient encara cavernícola, mentre que en altres llocs de la costa central, com el grup de Terrassa, la incineració és vigent; no és fins a un moment posterior que es documenten les primeres incineracions en la necròpolis del Molar, amb sincronia amb les del Segrià (les Obagues, Llardecans, Roques de Sant Formatge) i Can Missert de Terrassa II (Període III de Vilaseca 750-600 aC) (figura 3).

A la pròxima dècada i com a conseqüència de les excavacions estratigràfiques de la Pedrera (Maluquer 1960) i de Cortes de Navarra (1954; 1958), Maluquer publica una nova proposta en què es poden percebre les influències dels autors francesos i de Vilaseca (Maluquer 1971). Remunta la cronologia inicial dels camps d'urnes a l'any 1000 aC, valora la vall del Segre i les depressions del litoral i prelitoral com a vies preferents per a les penetracions dels nous contactes comercials i s'allunya definitivament de la discussió entorn del nombre d'onades i de la qüestió ètnica. El resultat és un nou esquema dividit en tres fases: la primera del 1000 aC al 800 aC en la qual es produeix l'arribada dels grups incineradors; la segona entre el 800 aC i el 700 aC amb un seguit de processos d'assimilació i aculturació entre els diferents grups (Terrassa, Agullana i Segre) i altres particularitats locals, i, finalment, l'última fase marcada pels primers contactes colonials a partir del segle VI aC fins a la transformació de les comunitats ibèriques (López Cachero 2005; López-Cachero, Pons 2008: 54). Comença a sorgir la idea de la individualització de grups regionals com el del Segre, diferents dels de Terrassa o d'Agullana. No obstant això, Maluquer no va ser gairebé mai partidari d'establir nomenclatures particulars (Maluquer 1949), un fenomen que començà a ressorgir per diferenciar els grups culturals o arqueològics, sinó que més aviat va ser partidari d'una unificació territorial; malgrat això, diferencià entre la costa, mantenint el grup Agullana-Molar (el grup del Vallès queda isolat) de la primera època,[7]

7. Ja l'any 1949, en la comissió especial per realitzar la primera sistematització de l'edat del bronze, Maluquer considerà que les nomenclatures particulars provinents de topònims poden portar a confusió quan són utilitzades per definir tipus i/o èpoques; per exemple, no és el mateix parlar d'argàric-tipus que d'argàric-època (Maluquer 1949). El mateix podem dir sobre el terme *cultura hallstàttica*, terme que a Catalunya no encaixa, o el de *cultura mailhaciana*. En aquest últim cas, quan ens referim a l'època *mailhaciana*, per introduir el grup d'Agullana, ens referim estrictament a la primera fase de Mailhac-Le Moulin dels germans Taffanel o del *mailhacià I* de Guilaine 1972 (Pons 1996-1997).

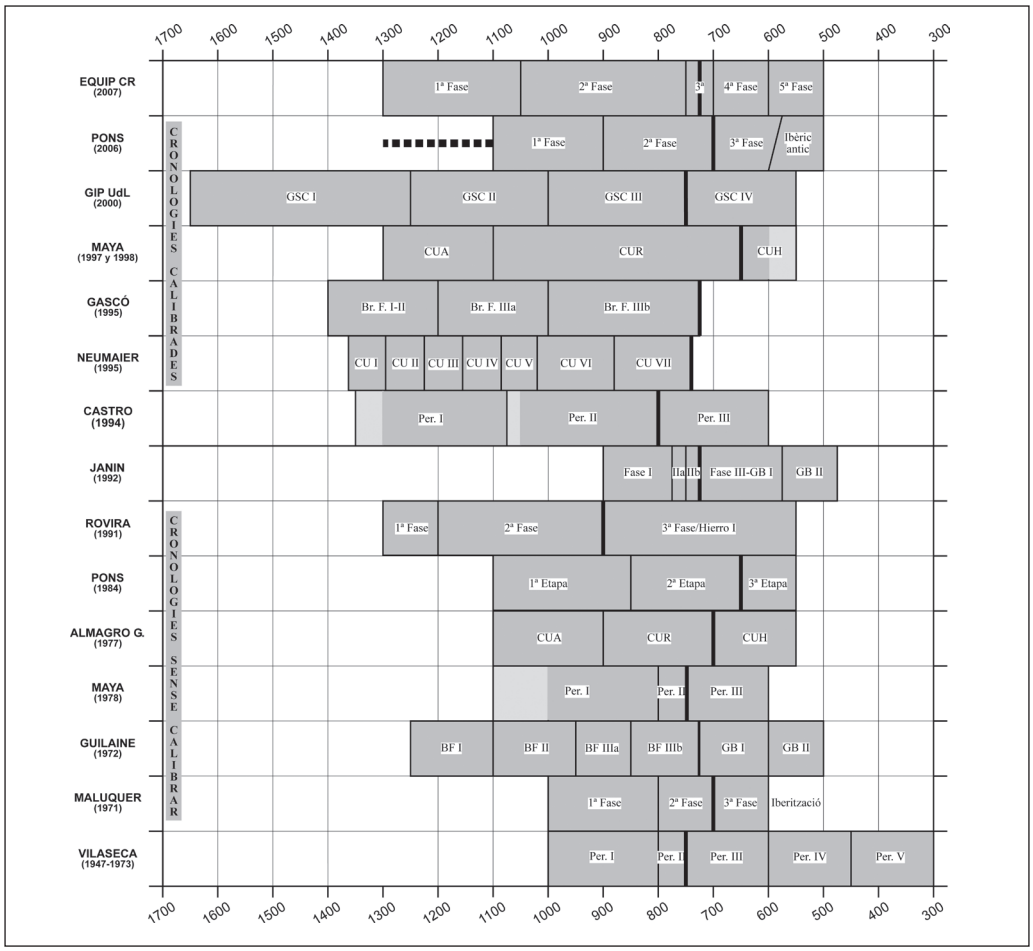

Figura 3. Esquema de les cronologies del bronze final i primera edat del ferro del sud de França i del NE de la península Ibèrica (font: López-Cachero, Pons 2008: fig. 2).

i les terres de l'interior amb el Segre. A la vegada, veiem com el terme *hallstàttic* va essent cada vegada menys utilitzat.

Davant de noves troballes efectuades els anys setanta, sobretot en les zones del Segre i de l'Ebre-Cinca-Segre, Ripoll i Sanmartí (1975) fan una altra proposta de sistematització basant-se en els tres grups de Maluquer (1971). Així, el grup A (1000 ane), format per les necròpolis del Segre i del Baix Aragó, es caracteritza per la dualitat estructural dels enterraments d'incineració —camps d'urnes i tombes tumulars—; el grup B estaria format per la necròpolis de Can Missert (grup vallesià) i les coves de Janet i Marcó, a la vegada que s'accepta la periodització de Vilaseca (dins del segle x aC), i el grup C inclouria la necròpolis d'Agullana, grup que quedaria finalment adscrit exclusivament a l'Empordà i el seu entorn, i es descartaria la necròpolis del Molar, més relacionada amb el Baix Aragó. La cronologia del grup d'Agullana se situaria entre mitjan segle IX i finals del segle VII aC. D'aquesta proposta de Ripoll-Sanmartí es reforcen els tres grups diferents, coneguts d'antuvi, i que en l'actualitat resulten certament reforçats per la documentació d'una quantitat important d'assentaments i de nombre d'enterrats, corresponent a poblacions relacionades amb el seu territori —hàbitats/necròpolis— i amb els seus sistemes de vida econòmics i comercials que els caracteritzen: la depressió Central banyada pel Segre-Cinca-Ebre i identificada amb el grup cultural del Segre-Cinca (López inèdit); el grup d'Agullana, al nord de l'Alt Empordà, reforçat darrerament per la publicació de Toledo, Palol (2006) i la descoberta de la necròpolis de Negabous (DD.AA. 2010), grup que Pons va incloure dins la cultura *mailhaciana* (Pons 1976; 1984; 1996-1997) (vegeu més avall); el grup del Vallès, reforçat amb la troballa i amb les nombroses publicacions del complex de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell) (López-Cachero 2005; 2006), i el Baix Segre arran de les excavacions de l'hàbitat i les necròpolis del Molar i de Coll del Moro (Rafel, Armada 2008) (figures 4a i 4b).[8]

Aquesta línia d'aculturació no bel·ligerant —a través de penetracions de grups humans de manera lenta però contínua i amb desplaçaments organitzats que generalment ocuparien distàncies curtes— és

8. Contrast de dos mapes a Maluquer 1945-1946 amb la situació de tots els jaciments coneguts, entre els quals n'hi ha onze relacionats amb necròpolis d'incineració, i López Cachero 2011 amb més de cent necròpolis d'incineració. Val a dir que aquest últim recull les conclusions del mapa dels grups regionals de Ruiz Zapatero amb algunes diferències, especialment en el litoral central i meridional. Aquestes diferències regionals també són marcades pels hàbitats, en relació amb el tipus de construcció i amb les relacions mediterrànies (Pons en premsa).

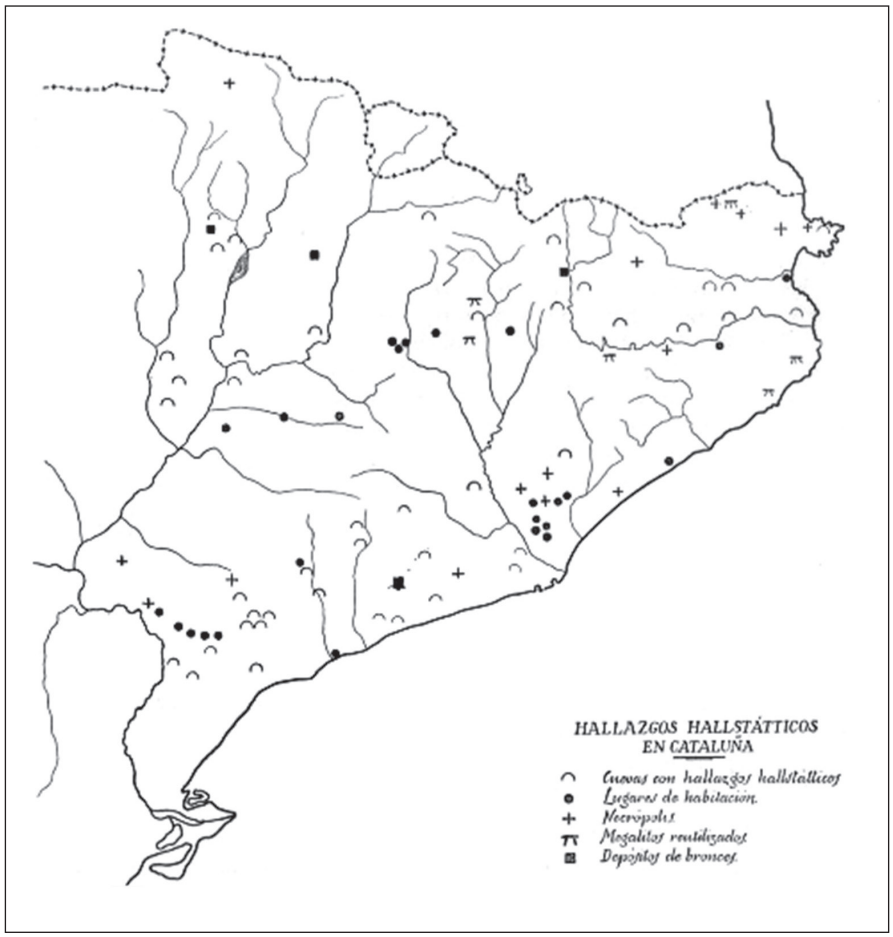

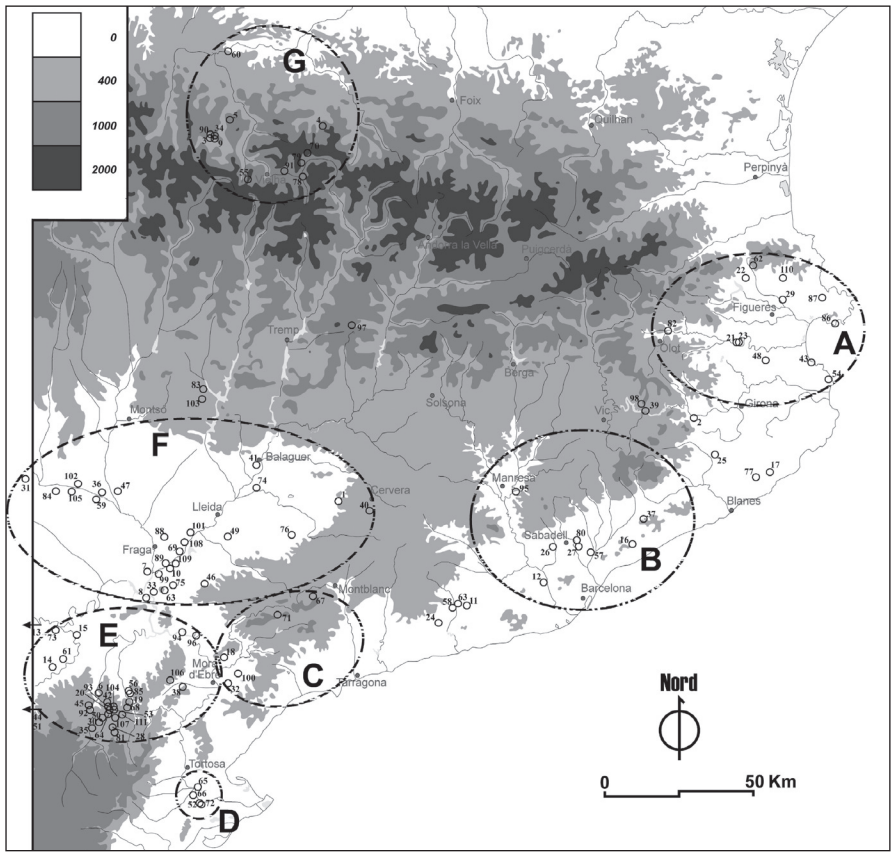

Figura 4a. Mapa de les principals troballes de l'època en hàbitats, necròpolis, coves, megàlits i dipòsits de bronze (font: Maluquer 1945-1946: fig. 1). Figura 4b. Límits dels grups territorials basats en les necròpolis d'incineració del NE de la península Ibèrica durant el període de transició de l'edat del bronze a la del ferro: A. Grup Empordà; B. Grup litoral central i prelitoral central; C. Grup Penedès-Camp de Tarragona; D. Grup Baix Ebre; E. Grup Baix Aragó-Gandesa; F. Grup Segre–Cinca; G. grup Pirineu Central (font: López-Cachero 2011: figura 2).

àmpliament defensada en la tesi doctoral de Ruiz Zapatero (1975). Segons aquest autor, aquestes migracions, motivades per diversos factors —climàtics, demogràfics i econòmics—, s'iniciarien cap al 1200 ane, i ho anirien fent fins al segle VIII aC a través dels Pirineus. Cal destacar la via de l'Alt Segre en direcció a la confluència Segre-Cinca-Ebre i d'aquí cap a la vall de l'Ebre, i l'altra pels Pirineus orientals cap a les zones del litoral i prelitoral català; es tractava de les mateixes vies bàsiques que Maluquer proposà l'any 1945, però ara sense el corrent invasor i de grups massius. Les primeres manifestacions de l'aportació d'objectes novells es troben dins l'edat del bronze i han de tenir tres-cents anys més d'antiguitat, temps suficient per explicar la generalització de la incineració i de les primeres presències d'artefactes fèrrics. Ruiz Zapatero també varia el nombre de grups regionals que s'aniran individualitzant més tard i que són set: l'Empordà (com una expansió de la cultura *mailhaciana* originada a la zona de l'Auda), la zona costanera central, el nord del País Valencià, la Catalunya interior, la zona del Segrià i el Segre, el Baix Aragó i l'Ebre mitjà i alt. Aquest últim grup, poc individualitzat i amb a penes influències del sud-oest francès, està més aviat inspirat per l'esforç tenaç de Maluquer i els seus treballs de camp en el jaciment de Cortes de Navarra, al qual va dedicar una bona part de la seva recerca, durant la seva estada a Salamanca (vegeu més amunt). A partir de l'obra inqüestionable de Ruiz Zapatero cal dir que hi ha hagut poques intervencions en contra, fins i tot ell manté en l'actualitat la mateixa postura, ara amb uns enfocaments més econòmics (Ruiz Zapatero, Rovira 1994-1996) i socials sobre la vida i la mort de les poblacions estants (Ruiz Zapatero 2001; 2004) (vegeu nota 8).

També hi ha hagut alguna proposta que difereix del principi d'aquestes penetracions per la via terrestre pirinenca: és l'opinió de Rovira (1990-1991), que aposta que els primers grups d'aquests moviments migratoris es van fer per la via marítima, i s'establiren entre el Maresme i el Camp de Tarragona, especialment en la desembocadura del Llobregat. Ja Pons l'any 1984 havia fet una proposta semblant (amb reserves) per al cas concret de la presència de ceràmiques acanalades antigues i mobiliari rar trobat en l'assentament de la Fonollera (Torroella de Montgrí), únics a l'Empordà i molt freqüents i repetits en el Llenguadoc oriental (del bronze final II-IIIa de Guilaine 1972), època en què la pràctica funerària de la incineració és encara desconeguda). Però aquesta proposta per la via marítima, bastant al marge, s'hauria de tenir més en compte arran de noves documentacions.

En un estudi molt exhaustiu realitzat al sud de França, Dedet sosté que és un fet que en el bronze final IIIb s'incinera en tota la vessant pirinenca de la part de França, des de l'Erau fins a l'Atlàntic, mentre que a la part oriental de l'Erau —la zona del Roine fins als Alps— es manté la inhumació; a principis de l'edat del ferro la incineració cobrirà tot el Llenguadoc occidental fins al nord del Gard i al llarg de l'edat del ferro la incineració arribarà fins als Alps. A més, sosté que la presència dels materials ceràmics decorats amb acanalats, així com nous objectes metàl·lics de bronze, són anteriors a les necròpolis d'incineració (el mateix procés que passa en el territori català, tant a la costa com a l'interior), per tant ambdós fenòmens —cultura material i canvi funerari— no estan forçosament relacionats, i la transformació del canvi funerari pot haver estat molt bé per una qüestió de tipus religiós que s'hagués produït en les poblacions estants (Dedet 2004). A nosaltres se'ns fa difícil pensar que un canvi religiós vagi deslligat dels canvis econòmics i socials, i en canvi és més acceptable que les creences religioses aportades per noves poblacions puguin haver estat un dels darrers fenòmens culturals modificats per les poblacions autòctones (Pons 1976).

Però el que ens interessa de l'estudi de B. Dedet és quines serien les vies de contacte immediates entre la zona del grup RSFO (Rhin-Suisse-France Orientale)[9] afí dels Urnenfelder amb les zones transpirinenques, si més enllà de l'Erau i part de la zona alpina no incineren fins a la segona edat del Ferro? D'altra banda, se sap que a tot el nord d'Itàlia la incineració està generalitzada des del bronze final III (Gambari 1998), la qual cosa significa que l'adopció del ritual funerari de la incineració a les vessants pirinenques no s'ha fet per contactes terrestres o continentals, ni per les vies fluvials del Roine. Una possibilitat, vista més tard la forta influència mediterrània en el golf de Lleó, podria ser la via marítima; o bé que a la zona alpina es produeix un rebuig del nou ritual pel fort impacte de la tradició en aquestes zones alpines, on precisament s'està gestant un grup cultural, pioner en l'ús del ferro, i que originarà la denominada "cultura hallstàttica" de l'assentament de Hallstatt i més tard la de "La Tène".

Les primeres dades incineradores que tenim a Catalunya són més antigues que les que es presenten a França, aquestes del bronze Final IIIb (Janin 1992; Dedet 2004), i més properes a les que es donen al nord d'Itàlia, del bronze final III. A aquesta antiguitat relativa i intuïtiva, reconeguda de principi per Maluquer 1945-1946 (grup de Terrassa, amb Can Missert I) i per Vilaseca 1947 (grup de Janet i Marcó), actualment la podem reforçar gràcies al nombre important de troballes de necròpolis d'incineració, de les dos últimes dècades del segle XX i primera del segle XXI i relacionades amb dades estratigràfiques (López-Cachero 2005) i radiomètriques (Barceló 2008: 65-88; López-Cachero, Pons 2008: 58-60; López-Cachero en premsa) (figura 5). Efectivament, a Catalunya podem assenyalar la presència dels primers símptomes en llocs de muntanya —aprofitant encara coves i megàlits en desús— o bé en les primeres necròpolis de les planes més poblades de la depressió Central i del Vallès, així com en altres petites depressions de l'interior, relacionades amb la transhumància. Entre les necròpolis tumulars de les valls del Segre-Cinca, on l'hàbitat en cova era i és desconegut, i en canvi es coneix, del bronze antic, un hàbitat consolidat, citem Castellet de Mequinensa, Torre Filella, Besodia i Puntal de Fraga; mentre que en la depressió Litoral,

9. Grup cultural d'influència de camps d'urnes, situat entre el territori on neixen els rius Rhin, Saona i Donau (vegeu més avall i nota 10).

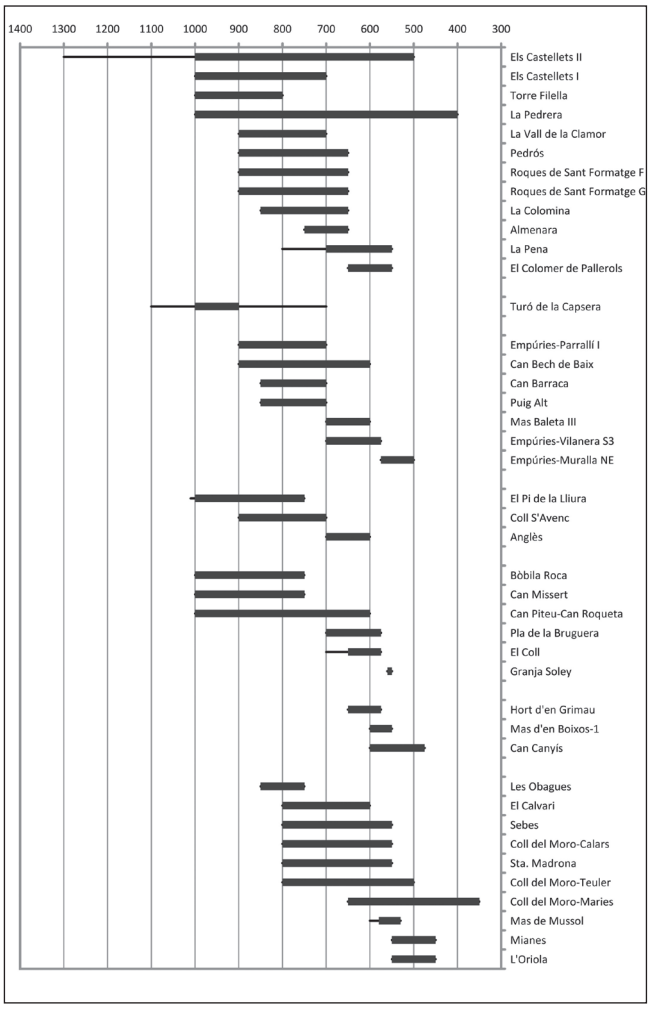

Figura 5. Quadre-resum amb les cronologies d'ús de les principals necròpolis catalanes (font: López-Cachero en premsa).

les necròpolis de Can Missert, Bóbila Roca i, més a l'interior, la de Coll s'Avenc (Pons 2012) estarien associades a llocs d'habitació amb trets molt diferents als de la plana central; en aquesta zona afegim les recents descobertes de la vasta necròpolis de Can Piteu (Sabadell), amb més de mil tombes, que comença en el curs d'aquesta fase inicial (Carlús, Lara 2004; López-Cachero 2006; Carlús, López–Cachero, Oliva *et al*. 2007). Finalment, podem afegir dues noves necròpolis situades entre les conques i les desembocadures del Fluvià i el Llobregat, com la necròpolis de Vilanera, encara inèdita, però hi ha tombes que debuten en aquesta fase inicial del bronze final II-IIIa (Pons 2012), i la de la necròpolis del Pi de la Lliura (a Vidreres, la Selva), datada el 1120-910 cal. BC (Pons i Solés 2004; 2008), aquesta molt similar al grup vallesià, tant en la forma de les urnes com en la decoració incisa de traç múltiple.

Ruptura del fenomen de les grans invasions com un corrent històric

Les mogudes polítiques i socials que es varen originar l'any 1968 a l'oest d'Europa i que varen afectar especialment França i el nord-est de la península Ibèrica van afavorir el plantejament de nous enfocaments sobre la història antiga dels nostres avantpassats. Per donar crèdit als relats de les grans invasions humanes s'ha de recórrer a l'antropologia i la lingüística per obtenir una realitat ètnica, però les que s'explicaven a la península, de caràcter fins i tot racista (Almagro 1952: 3) no s'aguantaven per enlloc. Tampoc la majoria dels estudiants universitaris de Catalunya no teníem cabuda en el col·lectiu arqueològic, només uns quants seleccionats eren preparats per a ser arqueòlegs d'elit. A partir dels anys 1968-1972 Europa i la mateixa península Ibèrica van obrir les portes a tots els estudiants d'arqueologia, que ja començaven a ser nombrosos per a un ofici classista.

Calien noves propostes, i a l'entorn de la prehistòria aquestes van arribar del sud de França de la mà de Guilaine (1972) i del seu equip, un arqueòleg de camp, un detallista del registre i de l'inventari dels materials, de la tipologia dels objectes i de la seva procedència i expansió. En la seva obra clàssica *L'âge du Bronze en Languedoc Occidental, Roussillon, Ariège* (1972), Guilaine va proposar una nova periodització per a tota l'edat del bronze, en què el problema que ens ocupa estaria dins un bronze final subdividit en tres fases (bronze final I entre el 1250 i el 1100 ane, bronze final II entre el 1100 i el 900 ane i bronze final III entre el 900 i el 700 ane), i uns inicis de l'edat del ferro dividida en Grand Bassin I i II (700-500 ane). Guilaine prefereix partir d'unes etiquetes cronològiques derivades d'una concepció tripartida del bronze final, establerta per Hatt (1961), mentre que la majoria dels col·legues del sud de França, especialment del Llenguadoc, utilitzaven fins aleshores els períodes establerts per Louis i Taffanel (1960) després de la descoberta l'any 1950 de l'important complex de les necròpolis d'incineració de Mailhac (Le Moulin, Grand Bassin I i Gran Bassin II, a Mailhac, Auda) (figura 3). D'altra banda, els treballs al golf de Lleó documentaven fortament el factor comercial de la via mediterrània i els seus possibles contactes; Guilaine (1972) accepta i penso que crea la denominada *cultura mailhaciana*, com un grup de formació autòctona, un cop la població amb fortes connotacions del grup RSFO s'ha estabilitzat en el territori i practica la incineració, i té, a més, importants contactes per la via mediterrània, especialment primer en la distribució d'objectes metàl·lics de bronze, i molt aviat després començarem a veure objectes de ferro.

A Catalunya, tot i que alguns autors segueixen els nous corrents, el terme *camps d'urnes* és encara molt usat, sobretot perquè té una definició clara i emocional. Maya per la part de Lleida (1978a) sintetitza la periodització de Guilaine per a les fases més antigues de l'edat del bronze, i per al fenomen dels camps d'urnes utilitza la sistematització de Vilaseca. Situa aquests dins de l'edat del bronze final i a partir del segle XI aC. Almagro Gorbea (1977), en una tesi que més tard desenvoluparà Ruiz Zapatero (1985), va plantejar una periodització general per tot Catalunya perfectament homologable amb les clàssiques de França, de Guilaine i de Vilaseca, però basada en la utilització del concepte cultural de *camps d'urnes*.

El concepte de *camps d'urnes* assimilat a una època o civilització fou introduït per Kimmig a finals de

la Segona Guerra Mundial i acceptat l'any 1954 dins les taules de sistematització cronològica del centre i de l'oest d'Europa[10] (figures 1 i 3). La proposta d'Almagro Gorbea (1977), seguida per Ruiz Zapatero (1985), sospesant la sistematització de Kimmig (1954), resulta oportunista quan ho justifiquen per valorar una uniformitat en la periodització catalana. Es tractava, aleshores, d'homogeneïtzar la periodització interna d'una cultura concreta, els camps d'urnes, i, d'aquesta manera, resoldre el problema de la guerra de termes (*indoeuropeu*, *hallstàttic* o *cèltic*), així com també la dels orígens i la procedència d'aquests grups (Ruiz Zapatero 1985: 26-30) (figura 3).

D'altra banda, el terme *hallstàttic* queda totalment descartat en les terminologies per determinar una *època* o un *objecte-tipus,* a partir de Ruiz Zapatero, però, per evitar confusions, farem una breu explicació sobre el que realment és i significa aquest topònim. Hallstatt (Salzburg, Àustria) és un assentament muntanyenc alpí on s'han documentat més de dues mil tombes, la majoria dels períodes C i D (800-400 aC), períodes d'esplendor pels coneixements avançats de la siderúrgia, i gràcies a un comerç intens amb la producció de sal, una matèria primera abundant en la zona, l'explotació de la qual s'inicià cap als anys 1200 aC. En les primeres fases de l'assentament la població mig sedentària, incinera els seus morts, però a partir del Hallstatt C s'imposa la inhumació i en el Hallstatt D aquesta ja és el ritual predominant. En un moment de puixança va estendre la seva zona d'influència per l'Europa central i el centre i l'est de França i per l'oest amb els Balcans. La forta influència cultural de Hallstatt arran de l'intercanvi de la sal i dels objectes fèrrics, especialment armes, va interferir amb les poblacions de costums incineradors situades de feia temps a Europa central —*Urnenfelderkultur* de Kimmig 1954—, poblacions aquestes migratòries a la recerca de territoris fèrtils i propicis als cultius i prats.[11] Molt abans (1200-1000 ane) aquestes poblacions o altres de similars arrelaren fortament a l'est de França, en la zona on neixen els rius Rhin, Sena, Roine i Donau. Malgrat el parentiu respecte als *Urnenfeldern* d'Alemanya, els investigadors francesos d'avui dia donen prioritat a la civilització regional RSFO en substitució dels camps d'urnes (Brun 1986; Brun, Mordant coord. 1988), però en canvi la forta influència hallstàttica —sal, ferro, armament i instruments— va donar lloc a la tripartida divisió de la primera edat del ferro en Hallstatt Antic, Mitjà i Final (750-450 aC), actualment vigent.

Kimmig és present (1988) en el Congrés de Nemours de l'any 1986, i es desmarca de la denominada civilització dels camps d'urnes tot i admetent que hi ha fortes influències del centre d'Europa vers el centre i l'est de França; també accepta que a partir d'un moment donat s'originen nombrosos grups culturals per tot l'occident i que es desenvolupen intrínsecament, i que s'ha d'anar en aquesta direcció. Paral·lelament, en aquest congrés es va identificar un nou grup cultural deslligat del complex *Urnenfelderkultur*, l'anomenat RSFO (Rhin-Suïssa-France Orientale), format a les darreries de l'edat del bronze, i que afectava la depressió de la zona de París i el nord-est de França i que en un moment d'esplendor va tenir certes extensions vers el sud de França i alguns contactes varen sobrepassar, fins i tot, els Pirineus. Entre els materials més representatius tindríem les característiques ceràmiques decorades amb acanalats (Brun i Mordant 1988). D'aquest grup originari de camps d'urnes, de tradició viatgera, agropecuària i pacifista, hi ha moltes coses en comú a Catalunya, especialment en la zona costanera —els plats amb acanalats interns o l'urna bitroncocònica de vora exvasada decorada amb acanalats a la part alta de la panxa i amb totes les seves variants. Des d'una certa perspectiva, és força evident que la introducció d'aquestes novetats es faria a través de filtracions de petits grups humans de manera continuada i en un període relativament llarg, com ho demostra la condensada documentació de material, que va del 1200 cal. fins al 650 aC, data a partir de la qual s'organitza una altra arribada de poblacions noves i vingudes del Mediterrani (Pons 2003).

Amb el temps, la proposta de Guilaine acabarà influint en molts aspectes, però sobretot donarà l'oportunitat d'ordenar i modernitzar el registre arqueològic català. Per primera vegada, s'individualitza un calcolític, tres fases de l'edat del bronze i una primera edat del ferro. Així, treballs posteriors (Rovira 1978a i b; Maya 1981) demostraran la definitiva implantació d'aquest model que sembla plenament arrelat a partir de l'exposició *L'Arqueologia a Catalunya, avui* organitzada en 1982. El bronze final de Guilaine encaixava bé dins la cronologia global establerta (1100-700 ane), tret del problema que representava el bronze final I (1250-1150/1100 ane), inexistent a la península, però facilitava la comparació entre certs *objectes-tipus*, així com certs models nous d'emplaçament d'hàbitats i rituals funeraris, sense deixar de banda el substrat indígena (l'anomenat bronze recent). A l'hora de situar els jaciments catalans en el desplegament del bronze final IIa, IIb IIIa, IIIb, que tan bé sembla funcionar en el Llenguadoc (Gascó 1990; 1995), només es pot correlacionar en part al Rosselló i molt poc a l'Empordà, a excepció dels jaciments localitzats al nord i al sud del Montgrí: Sant Martí d'Empúries I i Fonollera II, i a l'entorn d'aquests dos grup (Pons 2006). Llavors, jo que tinc l'oportunitat d'estudiar al sud de França per realitzar la tesi de llicenciatura sobre el grup de Mailhac-Agullana, per a l'esmentada tesi em veig forçada a establir primer una sistematització pròpia de l'Empordà en tres etapes que van del bronze final al principi de l'edat del ferro (1100-600 ane) (Pons

10. Hatt (1961), en el seu sistema cronològic, admet la idea que en el Bronze D de Reinecke (1902) o en el Bronze IV de Déchelette (1908) es desencadenen esdeveniments (o trastorns) profunds. Aquestes fases són coincidents amb la Fase I dels camps d'urnes de Kimmig (1954) entès aquest terme ara com una "civilització" que es va estendre per tot l'Europa occidental, inclosos França i el nord-est de la península Ibèrica.

11. Un detall interessant de la diferència d'aquestes dues poblacions —camps d'urnes i hallstàttiques— en el temps i en l'espai i en els mateixos costums més intrínsecs, fou de quina manera decoraven els recipients ceràmics. Les poblacions hallstàttiques, gent de muntanya, tenien predilecció per la decoració excisa, i els de camps d'urnes per la ceràmica acanalada i les incisions.

1984), per derivar al final en la formació d'un grup cultural empordanès.[12]

La primera etapa de l'Empordà està marcada per l'existència de les famoses ceràmiques de formes bitroncocòniques i plats troncocònics decorats sobretot amb acanalats i amb l'acabat polit i metal·litzat i els primers vilatges construïts amb materials peribles. Actualment partim de dos grans jaciments excavats parcialment: la Fonollera II (Pons 1984; Pons, Toledo, Colomer *et al.* 1985) i Sant Martí d'Empúries I (Esteba, Pons 1999); la segona etapa està caracteritzada per la generalització del ritual de la incineració i la presència de necròpolis vastes a l'Empordà (grup C de Maluquer o grup d'Agullana) i moment paral·lel a la primera necròpolis de Mailhac, le Moulin (bronze final IIIb de Guilaine); algunes d'aquestes necròpolis es coneixen des de finals del segle XIX (Pons 1976),[13] fase aquesta molt interessant pel que respecta a una de les meves principals relacions amb el professor Maluquer i la *cultura mailhaciana*. Finalment, la tercera etapa està marcada per l'existència d'un grup cultural empordanès molt integrat en el seu territori i dins de l'edat del ferro. Actualment, aquest grup empordanès s'està consolidant gràcies a moltes troballes recents, especialment les de Sant Martí d'Empúries IIa i IIb i el seu entorn emporità, així com els assentaments relacionats amb Mas Castellar de Pontós i el Camp Gran de Bàscara (Pons 2006; 2011; 2012; Fuertes, Pons *en premsa*).

Maluquer i la cultura mailhaciana (figures 6 i 7)

A la Universitat de Barcelona, en el període que jo vaig estudiar, 1968-1973, i que vaig realitzar el primer treball de recerca, any 1974, les classes de protohistòria que impartia el professor Maluquer estaven basades encara en la importància de les poblacions hallstàttiques d'influència o de caràcter indoeuropeu, malgrat els anys que havien passat. Després del recorregut que hem fet sobre els canvis dels corrents històrics, Maluquer explicava encara de manera *obsessiva* les arrels d'aquest moviment de poblacions, de vegades invasores, d'altres vegades migratòries, i també aculturadores. La influència de les migracions indoeuropees estava documentada especialment per uns recipients, artefactes i modes de vida, però també afectaven les tesis de l'antropologia i de la lingüística (Bosch Gimpera 1960; Villar 1971; Tarradell 1962); Maluquer implicà en aquest puzle fins i tot la hipotètica llengua de l'escriptura ibèrica (Maluquer 1968).

L'any 1973 Maluquer em proposa de fer el treball de llicenciatura sobre la problemàtica de les poblacions migratòries i incineradores que es van instal·lar al sud de França, on el terme de *champs d'urnes* era el més utilitzat per expressar la presència de poblacions migratòries. Maluquer, així m'ho va fer veure, no comprenia com els francesos del Midi havien arribat a elaborar una sistematització tan precisa del bronze final relacionada amb les estratigrafies dels assentaments i amb llurs datacions radiomètriques, i en canvi no parlessin de migracions, i volia que jo ho aclarís. La meva primera opció va ser passejar-me pel territori del sud de França, fent autoestop, seguint les petjades marcades en l'obra dels germans Taffanel i M. Louis; i així vaig visitar els jaciments i els museus corresponents, vaig consultar els magatzems i vaig parlar amb tots els arqueòlegs i estudiosos implicats —els mateixos germans Taffanel i els arqueòlegs M. Py, B. Dedet, P. Garmy, A. Nickels i d'altres— per poder fer comparacions amb els jaciments gironins.[14]

El terme *camps d'urnes* era molt utilitzat entre els natius francesos, però els arqueòlegs i estudiosos utilitzaven l'expressió *cultura mailhaciana* (del topònim Mailhac-Auda, Llenguadoc occidental).[15] Els germans Odette i Jean Taffanel juntament amb Maurice Louis ja havien publicat una trilogia sobre *Le premier Âge du Fer au Midi de la France*. Aquesta fou una obra esplèndida, molt recomanada en el seu moment, en la qual, a més de documentar les tres necròpolis de Mailhac —le Moulin, Grand Bassin I i Grand Bassin II—, es documentaven també tots els descobriments del període de transició de l'edat del bronze a la del ferro, dividida en tres toms —els hàbitats (1955), les necròpolis d'incineració (1958) i els túmuls i les conclusions (1960). Totes les necròpolis o llocs d'enterraments d'aquella època (BFIIIb de Guilaine 1972) eren d'incineració; una part dels recipients ceràmics eren d'influència del grup RSFO i l'altra tenia uns trets característics peculiars en les formes i decoracions. Aquesta es caracteritzava per la tècnica de la incisió de doble traç feta abans de la cocció i que designa motius geomètrics, zoomorfs i antropomorfs distribuïts en banda a la part superior de les urnes cineràries i dels vasos d'acompanyament (figures 7a i 7b). Aquesta tècnica i aquests motius de sanefa han estat uns dels objectes-tipus d'aquesta cultura *mailhaciana* que s'estén a tot el sud mediterrani de

12. En aquesta època només es disposava de vuit datacions C14, dues de la Fonollera per a la primera etapa de l'Empordà (BFIIa-III), una de Pontós i l'altra d'Agullana per a la segona etapa (BFIIIb) (ambdues etapes dins l'edat del bronze final) i quatre més de l'Illa d'en Reixac d'Ullastret per a la tercera, ja dins l'edat del ferro (FeI). Pons individualitza aquest grup cultural de l'Empordà davant la inexistència d'un poblament estable precedent.

13. Ja hem parlat més amunt sobre la presència més antiga de les incineracions, cada vegada més amb dades arqueològiques i radiomètriques, anterior al *mailhacià I*. Amb proves poc empíriques, aquest avançament de la incineració en coves havia estat proposat abans per Toledo (1991) i més tard confirmat per Ruiz Zapatero (2001).

14. La situació dels museus locals gironins estava a les beceroles, sobretot el de Girona, on la majoria dels materials de l'anomenat grup d'Agullana es trobava al Museu d'Arqueologia de Barcelona; en canvi, en el Midi francès allà on havia un jaciment arqueològic, hi havia un petit museu o centre d'interpretació, i si més no un magatzem on es guardava el material amb un responsable que mostrava les troballes. Va ser una experiència iniciàtica molt vàlida que vaig agrair molt a Maluquer, i que em va servir per realitzar la tesi doctoral del NE de Catalunya.

15. Mailhac és un jaciment situat a la plana de Narbona, entre l'Aude i Carcassona, i que fa referència a un complex arqueològic descobert l'any 1941 pels germans Taffanel. És conegut per les tres necròpolis d'incineració i els seus hàbitats que cobreixen una cronologia que va del bronze final al ferro inicial (900-650 ane).

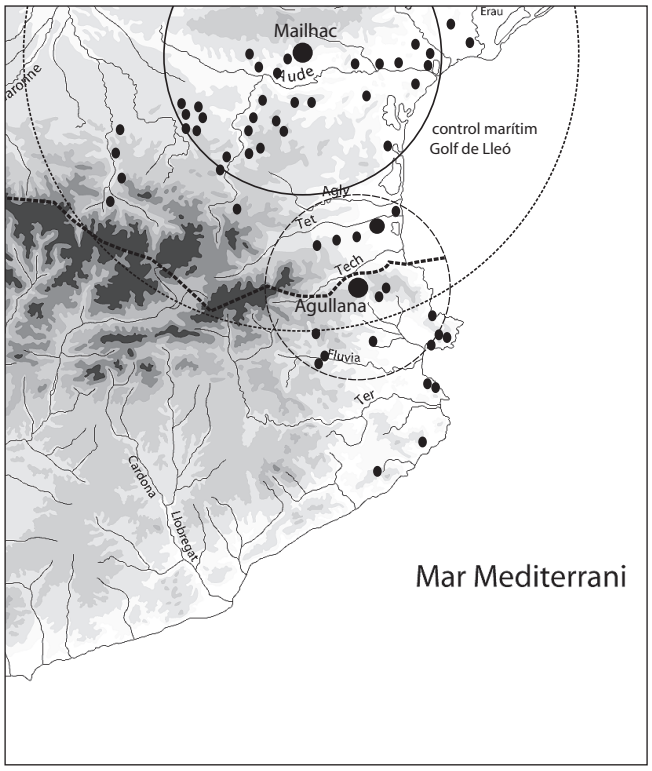

Figura 6. Zona de l'expansió meridional de la cultura *mailhaciana*. La zona pirinenca situada a l'extrem sud-est forma un grup divergent que derivarà en dos grups separats pels mateixos Pirineus —el grup empordanès i el rossellonenc.

França i nord de l'Empordà, vers el 900-700 aC. L'estil esquemàtic d'aquests elements ha fet pensar molts autors en la possible existència d'una escriptura pictogràfica i que només es troba sobre un suport ceràmic-recipient (Gómez de Soto 1990). En els vasos observem figures esquemàtiques que evoquen desfilades d'imatges simbòliques —caravanes, danses, processons, processos del treball agrícola, bandes—; altres figures són símbols amb traçats geomètrics —l'aigua per meandres, el sol per la creu esvàstica, la roda o la carreta per quadrats o rectangles barrats per una creu, cavalls estilitzats per línies trencades en posició vertical, etc.—, i, en fi, altres símbols són traçats estrictament geomètrics —línies horitzontals, denticulats, triangles ratllats, greques. Aquestes representacions pictogràfiques, simbòliques i esquemàtiques són ressaltades artísticament per la incrustació de material pictòric de color blanc o vermell dins els solcs que deixa la incisió que s'ha fet sobre la ceràmica abans de la cocció (figura 7b).

Aquestes característiques locals —recipients amb una decoració singular, objectes metàl·lics novells, tombes de cremació senzilles i vilatges a l'aire lliure— es concentren en nombrosos jaciments de l'Auda, al voltant de Mailhac, i la principal zona d'influència foren les regions de l'Auda i del Baix Llenguadoc, i es va estendre de la Provença (Py, Garmy 1981) a Tolosa, sobrepassant els Pirineus orientals, passant per les planes del Rosselló, per instal·lar-se a la plana empordanesa fins al Fluvià, a la desembocadura del qual es troben els assentaments antics d'Empúries, i on possiblement es va establir un dels primers mercats coneguts de la zona (Pons 2011; figura 6).[16] També aquests trets culturals estan representats en coves, hàbitats i necròpolis del territori (Janin 1994; Pons 1996-1997); una bona part dels objectes metàl·lics de bronze que es troben en aquest grup cultural *mailhacià*, moment en què s'experimenta un gran assortiment d'objectes i artefactes, arriben pel Mediterrani, i veiem convergències amb les cultures vil·lanovianes, especialment en els motius decoratius i pictogràfics. El descobriment de Mailhac fou tan important que els col·legues francesos varen sistematitzar l'edat del ferro llenguadocià de manera diferent a la resta de França. La fase I de Mailhac amb la necròpolis de le Moulin, la que va donar un dels primers noms d'un grup arqueològic, cultural o regional, corresponia al bronze final IIIb (BFIIIb) de Guilaine 1972.

Aquest nou corrent històric, fruit de la meva estada al Midi francès, no va agradar al professor P. de Palol —un dels descobridors i arqueòlegs de la necròpolis de Can Bech de Baix-Agullana (Palol, Maluquer, Tomás 1944; Palol 1958)— ni tampoc al professor Maluquer, tot i que ambdós investigadors varen insistir manta vegades en la similitud d'ambdues bandes pirinenques. El mateix Maluquer estava obsessionat amb aquesta semblança que ocorria entre l'Empordà —amb la fantàstica necròpolis d'Agullana— i el Midi francès, correspondència que no va poder trobar en el nord-oest peninsular entre el País Basc-Navarra i l'Aquitània, tot i els esforços implicats en el fantàstic exemplar de l'assentament de Cortes de Navarra i el seu entorn, i al qual va dedicar una bona part de la seva vida (vegeu més amunt); Maluquer esperava que jo anés a favor d'un nou grup autòcton, concentrat a Agullana, el grup regional del qual ja havia estat manta vegades esmentat. No cal dir també el gran disgust que tingué Palol, a qui li havien pres la il·lusió primera de la seva investigació, disgust personal que em va fer pagar sense cap discriminació.[17]

La incidència d'aquesta organització cultural autòctona amb les relacions comercials del golf de Lleó va fer que les poblacions dels Pirineus orientals i el golf de Lleó es decantessin més cap al mar, gest que transformà totalment les seves vides. L'extensió de la cultura *mailhaciana* en una primera fase va esdevenir una evolució continuista de les poblacions estants i va donar lloc a variats grups regionals que caracteritzaren la primera edat del ferro. La zona meridional de

16. Les planes del Llenguadoc occidental, del Rosselló i de l'Empordà són formades pels mateixos fenòmens geològics i han gaudit dels mateixos recursos i riqueses naturals; són planes que no es comuniquen entre elles de manera oberta, ja que estan circumdades per zones elevades que les aïllen, però sí a través de depressions estretes i no gaire difícils, tot i la frontera que pot suposar els Pirineus.

17. D'entrada, era complicat que l'assentament d'Agullana als vessants pirinencs fos utilitzat com un centre cultural regional. Vaig reflexionar sobre aquest distintiu; era evident que Agullana es trobava a la perifèria meridional de la cultura *mailhaciana*, i que va tenir un paper d'estratègia important entre Mailhac i *Emporion*, on es troba un complex important d'aquesta cultura. A part, podem dir que la necròpolis d'Agullana és un jaciment important que té unes 476 tombes excavades (i s'estima el doble), de les quals el 20% estan decorades amb la tècnica de la incisió doble (Palol 1958; Toledo, Palol 2006).

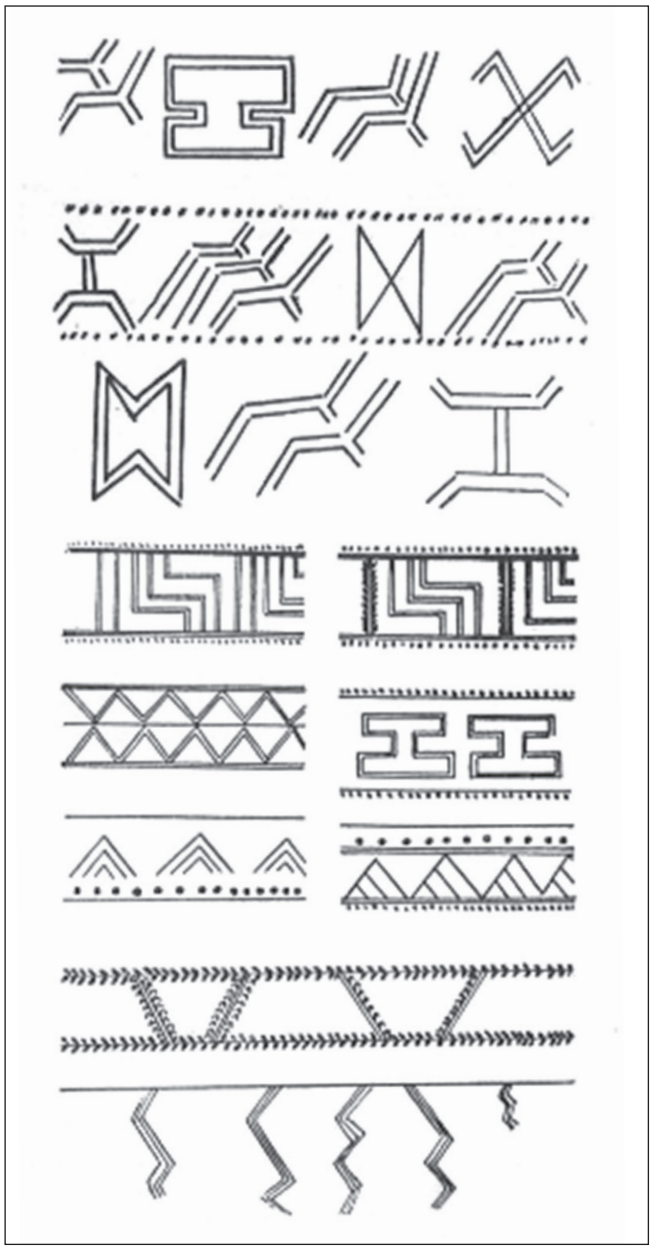

Figura 7a. Motius decoratius ceràmics amb la tècnica de la incisió doble de les urnes de la necròpolis d'Agullana (Alt Empordà) (segons Maluquer 1945-1946, fig. 7). A la part de dalt observem el grau d'esquematització quasi geomètrica d'alguns símbols anímics.

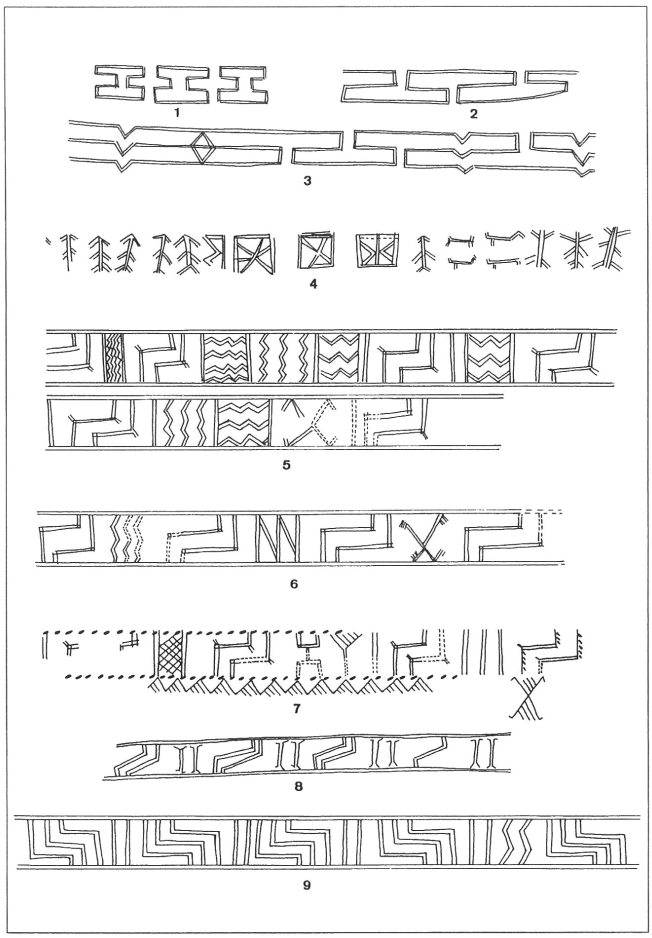

Figura. 7b. Detalls de la decoració incisa doble i dels motius pictogràfics de diverses urnes. 1, 2 i 3 meandres apareguts a la necròpolis de Millàs-Rosselló; 4 banda pictogràfica d'una caravana fúnebre amb cavalls, carretes i persones, de la necròpolis De Las Fados (Auda); 5, 6, 7, 8 i 9 decoracions esquemàtiques documentades en urnes de la necròpolis d'Agullana, simbolitzant també caravanes fúnebres? (font: Pons 2011: fig. 2).

l'àrea de Mailhac va esdevenir dos grups autòctons al vessant esquerre pirinenc —el grup de Gran Bassin I i el del Rosselló. L'Alt Empordà, que es trobava a la part més meridional de la cultura *mailhaciana*, i a més a l'altre vessant dels Pirineus, va esdevenir ràpidament grup autòcton a l'entorn d'Agullana, un grup diferent de la resta del nord-est català i peninsular (figura 6) que va originar a l'edat del ferro el grup cultural empordanès (Pons 2006; 2011).

Conclusions a tenir en compte

Els nous enfocaments matisaren els corrents invasors i adoptaren una nova visió sobre les mobilitats humanes, formades més aviat per grups numèricament reduïts procedents del sud-est francès i a través de les rutes tradicionals pirinenques, en direcció a la vall del Segre, o a les de les depressions litoral i prelitoral. Etimològicament, assistim a un rebuig total de conceptes ja clàssics com *cèltic*, *hallstàttic* o *indoeuropeu*, malgrat que a les universitats espanyoles s'explica i es manté més bé el concepte *camps d'urnes*, segons la sistematització d'Almagro Gorbea (1977) i de Ruiz Zapatero (1985), en el sentit d'homogeneïtzar la periodització de la protohistòria catalana, corrent que també va mantenir Maya (1997), tots ells fent costat amb diversos matisos a la constant obsessió de Maluquer.

Actualment hi ha autors que donen suport a una evolució continuista amb relació al substrat anterior, qüestionant si el terme *camps d'urnes* pot ser utilitzat com a identificador cultural o si cal suprimir-lo. Per acceptar aquest corrent teòric s'hauria de fer un bon estudi analític d'aquest substrat anterior, que només ens ajuda a definir petits grups humans ancorats al passat; aquests determinants culturals s'haurien de comparar amb els que es documenten en la fase posterior i que han servit per definir els corrents històrics de les mobilitzacions migratòries, i veure després o valorar quin és el grau d'aculturació i

evolució de les poblacions de l'edat del ferro (Castro 1994; Junyent 2002; López Cachero 2011).

Estem d'acord amb l'enfocament regional que s'ha donat per al grup del Segre-Cinca o GSC (Alonso *et al.* 1999; López 2000 inèdit; López i Gallart 2002), un intent de valorar un grup cultural específic i diferent de la resta de Catalunya que evolucionà des de l'edat del bronze antic-mitjà fins a època ibèrica. L'originalitat de la creació del grup Segre-Cinca a la plana occidental catalana rau en la presència precoç de vilatges amb una construcció sòlida i permanent lligada a l'evolució de l'estructura social d'aquestes comunitats i a un sistema econòmic productiu, artesanal i comercial propi; hem de tenir en compte que les comunitats autòctones es troben en un territori i medi ideals. Això fa que els investigadors del territori entorn de la Universitat de Lleida hagin vist molt aviat la necessitat de definir un grup format mitjançant un procés autòcton i continuista (Junyent 2002). Segons la sistematització establerta, les fases II i III del grup Segre-Cinca tenen contactes esporàdics amb els grups dels camps d'urnes antics i recents —primers acanalats i formes ceràmiques semblants a les del litoral, i més tard, la presència de necròpolis d'incineració—, però aquí és evident que l'ús del terme *camps d'urnes* és estrictament cronològic i està enfocat a la sistematització homòloga amb la resta dels grups catalans. En canvi, la precocitat que experimenta el grup Segre-Cinca en relació amb les poblacions costaneres assenyala que hi ha d'haver una barrera interna que va dels Pirineus a l'Ebre que fa que les poblacions de la depressió Central estiguin més encarades amb les poblacions del Baix Aragó i de l'Ebre mitjà i alt. Maluquer estaria ara satisfet d'haver inculcat de manera reiterant aquesta interrelació interna del Segre amb Cortes de Navarra, per mitjà de la vall de l'Ebre. En els *camps d'urnes recents* de Ruiz Zapatero (1985: 1052-1074), el grup del Segre-Cinca estaria lligat al Baix Aragó i conjuntament amb aquest ho estarien amb la vall mitjana i alta de l'Ebre; però ja dins de l'edat del ferro i amb els contactes colonials mediterranis, el grup Segre-Cinca comença a decantar-se cap a les poblacions costaneres i entra en una altra dinàmica territorial i econòmica.

No s'aguanten per enlloc les opinions que mantenen una evolució continuista per a les comunitats costaneres, sense tenir en compte un estudi del substrat anterior i el que ha esdevingut a la fase immediata posterior. Nosaltres continuem mantenint el corrent de les poblacions migratòries, ja que el contacte entre poblacions diferents és bàsic i necessari per a la supervivència d'aquestes, per a la reproducció i per a la integració social i cultural. Pons en la realització de la tesi doctoral sobre l'Empordà (anys 1982-1984) va establir una sistematització bàsica en tres etapes i va experimentar la formació d'un grup cultural, la formació del qual es va iniciar en un període d'adaptació al territori i va evolucionar de manera intrínseca i amb autonomia poc després de les manifestacions dels grups incineradors durant el període de transició al ferro i els primers contactes colonials (Pons 1984; 2006). Paral·lelament a aquest grup costaner es desenvoluparen altres estudis regionals que aportaren un millor coneixement del substrat anterior i marcaren unes diferències regionals segons el grau d'aculturació/integració de les noves poblacions migratòries, fet que permet acceptar una autonomia evolutiva, però asimètrica, per a cadascun dels territoris del nord-est peninsular.

Agraïments

Agraïm sincerament els treballs de sistematització, de crítica i de síntesi de G. Ruiz Zapatero, de F. J. López Cachero i L. Maya (†) ja que han aportat molts suggeriments a aquest estudi. En aquest espai, petit però dens, no seria just deixar d'esmentar els treballs de molts professionals a qui devem part dels resultats d'aquest article, com ara J. B. López, E. Junyent, N. Rafel, M. C. Rovira, A. Toledo, R. Graells i molts altres. I, finalment, estem molt agraïts a Maribel Fuertes, a Josep M. Llorens i a Maria Franco pel seu suport, la seva escolta i la seva ajuda en l'elaboració d'aquest treball.

Enriqueta Pons Brun
eponsbrun@terra.com

Bibliografia

Almagro Basch, M. (1935). El problema de la invasión céltica en España, según los últimos descubrimientos. *Investigación y Progreso*. Madrid.

Almagro Basch, M. (1952). La cultura de los Túmulos; Los Campos de Urnas de España. A: *La invasión céltica en España. Historia de España dirigida per R. Menéndez Pidal*. Tomo I. Vol. I. Madrid: 3-46; 141-240.

Almagro Gorbea, M. (1977). El pic dels Corbs de Sagunto y los Campos de Urnes del NE de la península Ibérica. *Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueologia de Valencia*, 12: 89-141.

Alonso, N., Junyent, E., Lafuente, A., López, J. B. (1999). Chronologie des âges des métaux dans la Basse Vallée du Segre (Catalogne, Espagne) a partir des datations ^{14}C. A: *3ème Congrès International: ^{14}C et Archéologie. Lyon 1998*. Lyon: 287-292.

Barceló, J. A. (2008). La seqüència crono-cultural de la Prehistòria Catalana. Anàlisi estadística de les

datacions radiomètriques de l'inici de l'Holocè a l'edat del Ferro. *Cypsela*, 17: 65-88.

Bosch Gimpera, P. (1915-1920a). L'estat actual del coneixement de la civilització neolítica i eneolítica de la Península Ibèrica. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI: 516-527.

Bosch Gimpera, P. (1915-1920b). L'estat actual de la sistematització del coneixement de la primera Edat del Ferro a Catalunya. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI: 586-589.

Bosch Gimpera, P. (1915-1920c). L'estat actual de la investigació de la cultura ibèrica. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI: 671-694.

Bosch Gimpera, P. (1926). La Prehistoria de los iberos y la etnología vasca. *Sociedad de Estudios Vascos*, XVI: 4.

Bosch Gimpera, P. (1932). *Etnologia de la Península Ibérica*. Alpha. Barcelona. 711 p.

Bosch Gimpera, P. (1935). Los celtas y la cultura de las urnas en España. *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Biblitecarios y Arqueólogos*, vol. III: 14-37.

Bosch Gimpera, P. (1939). Two celtic waves in Spain. A: *Proceedings of the British Academy*, vol. XXVI. London: 126.

Bosch Gimpera, P., Kraft, G. (1928). Zur Keltenfrage. *Mannus*, 6: 258 i ss.

Brun, P. (1986). *La civilisation des Champs d'Urnes. Étude Critique dans le Bassin parisien*. Documents d'Archéologie Française 4. Editions de la Maison des Sciences de l'Homme. Paris.

Brun, P., Mordant, C. (dirs.) (1988). *Le groupe Rhin-Suisse-France orientale et la notion de civilisation des Champs d'Urnes. Actes du Colloque international de Nemours 1986*. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France 1. Nemours.

Carlús, X., Lara, C. (2004). La necròpolis de camps d'urnes de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental). *Tribuna d'Arqueologia*, 2000-2001: 49-75.

Carlús, X., López Cachero, F. J., Oliva, M. *et al.* (2007). *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC*. Quaderns d'Arqueologia 4. Museu d'Història de Sabadell. Sabadell.

Castro Martínez, P. V. (1994). *La sociedad de los Campos de Urnas en el nordeste de la Península Ibérica. La necrópolis de El Calvari (El Molar, Priorat, Tarragona)*. BAR International Series, 592. Oxford.

DD.AA. (2010). *Des vases pour l'éternité. La nécropole de Negabous et la Protohistoire du Roussillon*. Conseil Général des Pyrénées-Orientales. Pôle Archéologique Départemental. Perpignan.

Dechelette, J. (1908). *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine, 1924, II. Archéologie celtique ou protohistorique*. Librairie Alphonse Picard et fils. Paris.

Dedet, B. (2004). Variabilité des practiques funéraires protohistoriques dans le sud de la France: défunts incinérés, défunts non brulés. *Gallia*, 61: 193-222.

Esteba, J., Pons, E. (1999), El primer hàbitat a Sant Martí: fase I. A: X. Aquilué (dir.). *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a L'Empúries actual*. Monografies 9. Empúries: 89-95.

Fuertes, M., Pons, E. (en premsa). Ampliació del grup cultural empordanès. El jaciment del Camp Gran-Bàscara (Alt Empordà). A: *XV Col·loqui Internacional de Puigcerdà, 2011*.

Gambari, F. M. (1998). L'Età del Bronzo in Piemont. A: *Preistoria e Protostoria del Piemonte. Atti della XXXII reunione scientifica*. Alba 1995, Istituto italiano di Preistoria e Protostoria. Firenze: 65-84.

Garmy, P. (1981). Les habitats de l'Age du Bronze Final IIIb de Vaunage (Gard) dans leur contexte du Languedoc Oriental. Mémoire de Thèse de doctorat de IIIème cycle (mecanografiada). París.

Gascó, J. (1990). La chronologie de l'Age du Bronze et du Premier Age du Fer en France méditerranéenne et en Catalogne. A: Guilaine, J. i Gutherz, X (dir.). *Autour de Jean Arnal*. Montpellier: 385-403.

Gascó, J. (1995). État de la question de l'âge du bronze sur le versant Nord des Pyrénées de l'Est (Pyrénées Orientales, Ariège, Aude) et sur ses marges. *Xè. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Cultures i medi de la Prehistòria a l'Edat Mitjana. Homenatge al Professor Jean Guilaine. 10-12 de novembre de 1994*. Puigcerdà-Osseja: 343-358.

Gascó, J. (2000). *L'Âge du Bronze dans la moitié sud de la France, Histoire de la France Préhistorique de –2000 à –800 ans*. La maison des roches. Paris.

Gomez de Soto, J. (1990). Pictogrammes, figurations anthropomorphes et zoomorphes sur les céramiques de la fin de l'âge du bronze, une révision. Les représentations humaines du Néolithique à l'âge du Fer. A: *Pré et Protohistorique*. 115 *Congrès National des Sociétés Savantes*. Avignon: 149-162.

Gracia, F., Fullola, J. M., Vilanova, F. (2002). *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*. Universitat de Barcelona. Barcelona.

Guilaine, J. (1972). *L'Age du Bronze en Languedoc Occidental, Ariège, Roussillon*. Mémoires de la Société Préhistorique Française, 9. Paris.

Guilaine, J., Gascó, J. (1987). La chronologie de l'Âge du Bronze dans le sud de la France. A: *Da Pré-História à História. Homenagem a Octávio da Veiga Ferreira*. Delta. Lisboa: 273-285.

Hatt, J. J. (1961). Chronique de Protohistoire V. Une nouvelle chronologie de l'Age du Bronze Final: Exposé critiques du système chronologique de H. Müller Karpe. *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, LVIII: 184-195.

Hubert, H. (1932). *Les Celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de la Tène*. 3ème ed. 1973. París.

Janin, T. (1992). L'évolution du Bronze final IIIB et la transition Bronze-Fer en Languedoc occidental d'après la culture matérielle des nécropoles. *Documents d'Archéologie Méridionale*, 15: 243-259.

Janin, T. (1994). Le groupe cultural Mailhac I en France méridionale: essai de définition et extension géographique d'après l'étude des nécropoles du Languedoc occidental. A: *Habitats, économies et sociétés du Nord-Ouest méditerranéen de l'Âge du Bronze au premier Âge du Fer.* XXIVe Congrès préhistorique de France. Carcassonne: 167-174.

Junyent, E. (2002). Els segles de formació: el bronze final i la primera edat del ferro a la depressió de l'Ebre. A: *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació, Tivissa, 23-24 de novembre de 2001*. *Ilercavònia*, 3: 17-35.

Kimmig, W. (1954). Zur Urnenfelder in Südwesteuropa. A: *Festschrift für Peter Goessler*. Stuttgart: 48-98 (especialment 67-87).

Kimmig, W. (1988). Les Champs d'Urnes d'Europe Centrale. Remarques à propos du Colloque de Nemours. A: Brun, P., Mordant, C. (dirs.). *Le groupe Rhin-Suisse-France orientale et la notion de civilisation des Champs d'Urnes*. Actes du Colloque International de Nemours 1986, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France 1. Nemours: 11-15.

Laviosa Zambotti, P. (1939-1940). La ceramica della Lagozza e la civiltà palafitticola italiana vista nei suoi rapporti con le civiltà mediterranee et europee. *Bulletino Di Paletnologia Italiana* 1939: 61-112; 1940: 83-164.

López Cachero, F. J. (2005). *La necrópolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell) en el contexto del Bronce Final y la Primera Edad del Hierro en el Vallès: estudio de los materiales cerámicos*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. <http://www.tesisenxarxa.net/>.

López Cachero, F. J. (2006). *Aproximació a la societat durant el bronze final i la primera edat del ferro: el cas de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona)*. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona.

López Cachero, F. J. (en premsa). Necròpolis d'incineració, tombes i pràctiques de dipòsit funerari a finals de l'edat del bronze i principis de l'edat del ferro al nord-est peninsular. *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. novembre 2011.

López Cachero, F. J., Pons, E. (2008). La periodització del Bronze Final al Ferro inicial a Catalunya. *Cypsela*, 17: 51-64.

López i Melcion, J. B. (2000). L'evolució del poblament protohistòric a la plana occidental catalana. Models d'ocupació del territori i urbanisme. Tesi doctoral inèdita digitalitzada. Universitat de Lleida.

López i Melcion, J. B., Pons, E. (1996). Les necròpolis d'incineració tumulària de la zona pirinenca. A: Bertranpetit, J., Vives, E. (ed.). *Muntanyes i població: el passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*. Andorra la Vella: 107-126.

López-Cachero, F. J. (2011). Cremation Cemeteries in the Northeastern Iberian Peninsula; Funeral Diversity and Social Transformation during the Late Bronze and Early Iron Ages. *European Journal of Archeology*, 14 (1-2): 116-132.

Louis, M., Taffanel, O. i J. (1955, 1958 i 1960). *Le premier âge du Fer languedocien*. 1ère partie: *Les habitats*; 2ème partie: *Les nécropoles*; 3ème partie. *Les Tumulus. conclusions*. Collection de Monographies Préhistoriques et Archéologiques. Institut International d'Études Ligures. Bordighera-Montpellier.

Maluquer de Motes, J. (1945-1946). Las culturas hallstátticas en Cataluña. *Ampurias*, VII-VIII: 115-184.

Maluquer de Motes, J. (1949). Concepto y periodización de la edad del Bronce. *Ampurias*, 11: 191-195.

Maluquer de Motes, J. (1954). *El yacimiento hallstáttico de Cortes de Navarra. Estudio Crítico I*. Excavaciones en Navarra IV. Diputación Foral de Navarra. Institución Príncipe de Viana. Pamplona.

Maluquer de Motes, J. (1958). *El yacimiento hallstáttico de Cortes de Navarra. Estudio Crítico II*. Diputación Foral de Navarra. Institución Príncipe de Viana. Pamplona.

Maluquer de Motes, J. (1960). *Cata estratigráfica en el poblado de la Pedrera en Vallfogona de Balaguer, Lérida*. Universidad de Barcelona. Instituto de Prehistoria y Arqueología. Barcelona.

Maluquer de Motes, J. (1963). El desarrollo de la Primera Edad de Hierro. *II Symposium de Prehistoria Peninsular. Problemas de la Prehistoria y de la Arqueología Catalanas 1962*. Instituto de Arqueología. Universidad de Barcelona. Barcelona: 53-69.

Maluquer de Motes, J. (1968). *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*. Publicaciones eventuales 12. Instituto de Arqueologia y Prehistoria. Universidad de Barcelona. Barcelona.

Maluquer De Motes, J. (1971). Late Bronze and Early Iron in the Valley of the Ebro. A: *The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C.F.C. Hawkes*. Routledge & Kegan Paul. London: 107-120.

Maya, J.-L. (1977). *Lérida prehistórica*. Cultura Ilerdense, Serie Arte e Historia. Ediciones Dilagro S.A. Lleida.

Maya, J.-L. (1981). Yacimientos de las edades del Bronce y Hierro en la provincia de Lérida y zonas limítrofes. A: *Miscel·lània Homenatge al professor S. Roca i Lletjós*. Lleida: 321-376.

Maya, J.-L. (1986). Incineració i ritual funerari a les valls del Segre i Cinca. *Cota Zero*, 2: 39-47.

Maya, J.-L. (1990). ¿Bronce Final o Primera Edad del Hierro? La problemática en el marco de la Depresión Prelitoral. *Limes*, 0: 31-43.

Maya, J.-L. (1997). Reflexiones sobre el Bronce Inicial en Catalunya. A: *Homenatge a M. Gil-Mascarell Boscà. Saguntum (PLAV)*, vol. II, 30: 11-27.

Maya, J.-L. (1998). El Bronce Final y los inicios de la Edad del Hierro. A: Barandiarán, I. *et al. Prehistoria de la Península Ibérica*. Ariel Prehistoria. Barcelona: 317-415.

Milcent, P.-Y. (2012). *Le temps des élites en Gaule at lantique*. Presses Universitaires de Rennes.

Munilla Cabrilana, G. (2000). El professor Juan Maluquer de Motes y la investigación en el poblado del Alto de la Cruz (Cortes, Navarra). *Pyrenae*, 22-23: 37-40.

Oliva Prat, M., Riuró, F. (1968). Nuevos hallazgos en la necrópolis hallstáttica de Anglès (Gerona). *Pyrenae*, 4: 67-99.

Palol, P. (1958). *La necrópolis hallstáttica de Agullana (Gerona)*. Bibliotheca Praehistorica Hispana, vol. I. Madrid.

Palol, P., Maluquer de Motes, J., Tomas, J. (1944). Avance de los hallazgos de la necrópolis de Agullana (Gerona). *Ampurias*, VI: 97-139.

Pericot, L. (1950). *Los sepulcros megalíticos catalanes y la Cultura Pirenaica*. Monografías del Instituto de Estudios Pirenaicos.

Pons, E. (1976). Introducció al ritu de la incineració a la plana de l'Alt Empordà. A: *Treballs d'Història. Estudis de demografia, economia i societat a les comarques gironines*. Patronat "Eiximenis" de l'Excma. Diputació Provincial de Girona: 1-34.

Pons, E. (1984). *L'Empordà de l'Edat del Bronze a l'Edat del ferro*. Sèrie Monogràfica 4. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.

Pons, E. (1996-1997). L'última etapa de l'edat del Bronze a l'Empordà (850-700 aC): una relació del grup empordanès amb la població *mailhaciana*. Estat de la qüestió. A: *Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 1, Girona 1995. *Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, vol. XXXVI: 235-258.

Pons, E. (2000). El desarrollo de la 1ª Edad del Hierro (1963) de J. Maluquer. *Pyrenae*, 22-23: 113-115.

Pons, E. (2003). De l'edat del bronze a l'edat del ferro a Catalunya: desplaçaments, estades i canvi cultural. *Cota Zero*, 18: 106-130.

Pons, E. (2006). El grup cultural empordanès de principis de l'edat del ferro (s. vii i vi aC). A: Belarte, M. C., Sanmartí, J. (eds.). De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. *Arqueomediterrània*, 9: 183-199.

Pons, E. (2007). Pròleg: Poblacions disseminades, poblacions concentrades: el paratge de Can Roqueta. A: DD.AA. *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC*. Quaderns d'Arqueologia 4. Museu d'Història de Sabadell: 9-11.

Pons, E. (2011). Els Pirineus Orientals: una zona de pas en el període de transició a l'edat del ferro (1678-1450 / 1200-600 aC). A: *Actes del Congrés: Fronteres. Una visió des de l'Empordà*. 2on Congrés de l'Institut d'Estudis Empordanesos. Figueres: 115-140.

Pons, E. (2012). Les necròpolis d'incineració en el Nord-Est català (1100-550 ANE): una nova síntesi. A: M. C. Rovira, F. J. López-Cachero, F. Mazière (dirs.). *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tiber (segles ix-vi aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*. Monografies 14. MAC. Barcelona: 57-74.

Pons, E. (en premsa). L'evolució proto-urbana de Catalunya durant el període de transició a l'edat del ferro: una barreja de models autòctons i mediterranis. *XV Col·loqui Internacional de Puigcerdà*. 2011.

Pons, E., Solés, A. (2004). *El jaciment del Pi de la Lliura (Vidreres-la Selva). Una necròpolis d'incineració del Bronze Final III (1120-910 aC)*. Centre d'Estudis Selvatans.

Pons, P., Solés, A. (dirs.) *et al*. (2008). *La necròpolis d'incineració del Pi de la Lliura (Vidreres) ara fa 3000 anys*. Ajuntament de Vidreres i Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona.

Rafel, N., Armada, X-L. (2008). Sobre la cronologia de la necròpolis del Calvari del Molar i l'horitzó funerari del bronze Final i Primera edat del Ferro a l'Ebre. Noves datacions absolutes. *Cypsela*, 17: 149-159.

Reinecke, P. (1902). Zur Chronologie der Zweiten Halfte des Bronzealters in Süd und Norddeutschland.

Correspondensblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie: 17-27.

Ripoll, E., Sanmartí, E. (1975). La Catalogne dans le Monde Antique. *Archaeologia*, 83: 46.

Rovira, J. (1978a). El Bronze Final a la vessant Sud del Pirineu català. A: *Els pobles pre-romans del Pirineu, 2n. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà 1976*. Puigcerdà: 47-56.

Rovira, J. (1978b). La penetració durant el Bronze Final de les influències Nord-pirinenques cap a l'interior de Catalunya i el seu impacte. A: *Els pobles pre-romans del Pirineu, 2n. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà 1976*. Puigcerdà: 69-82.

Rovira, J. (1990-1991). Reflexiones sobre los primeros Campos de Urnas en la Península Ibérica: una arribada marítima. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15: 157-171.

Rovira, M. C. (2001). Les débuts de l'utilisation et de la production du fer en Méditerranée occidentale: la péninsule Ibérique et le Midi français. *Mediterranean Archaeology*, 14: 147-162.

Ruiz Zapatero, G. (1985). *Los campos de Urnas del NE de la Península Ibérica*. Universidad Complutense de Madrid. Madrid.

Ruiz Zapatero, G. (2001). Las comunidades del Bronce Final: enterramiento y sociedad en los Campos de Urnas. A: Ruiz-Gálvez Priego, M. (coord.). *La Edad del Bronce, ¿Primera edad de oro de España? Sociedad, economía e ideología*. Crítica. Barcelona: 257-288.

Ruiz Zapatero, G. (2004). Casas y tumbas. Explorando la desigualdad social en el Bronce Final y la Primera Edad del Hierro del NE de la península Ibérica. *Mainake*, XXVI: 293-330.

Serra Ràfols, J. de C. (1930). El poblament prehistòric de Catalunya. *Geografia General de Catalunya, València i Balears*, vol. II. Barcelona: 82.

Taffanel, O. i J. (1950-1951). Nouvelles découvertes archéologiques à Mailhac. *Bulletin de la Société d'Études Scientifiques de l'Aude*, t. LI, 1950; t. LII, 1951.

Tarradell, M. (1962). *Les arrels de Catalunya*. Biografies Catalanes. Vicens Vives. Barcelona.

Toledo, A. (1990). La utilització de les coves des del Calcolític fins al Bronze Final al N.E. de Catalunya (2200-650 aC). Tesi doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona.

Toledo, A., Palol, P. de (2006). *La necròpolis d'incineració del Bronze Final transició a l'edat del Ferro de Can Bech de Baix, Agullana (Alt Empordà, Girona). Els resultats de la Campanya d'excavació de 1974*. Sèrie Monogràfica, 24. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona.

Vilaseca, S. (1947). El campo de urnas de Les Obagues del Montsant y la evolución de la cultura de las urnas en el Sur de Cataluña. *Archivo Español de Arqueología*, XX: 28-45.

Vilaseca, S. (1954). *Nuevos yacimientos tarraconenses de cerámica acanalada*. Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV. Reus.

Vilaseca, S., Solé, J. M. i Mañé, R. (1963). La necrópolis de Can Canyís (Banyeres, provincia de Tarragona). *Trabajos de Prehistoria*, 8.

Villar, F. (1971). *Lenguas y pueblos indoeuropeos*. Colección Fundamentos 14. Ediciones Istmo. Madrid.